

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)
Освітній рівень

«ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ
СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, КОТРІ ВИЇХАЛИ ЗА КОРДОН
ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ»

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки
Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 «Психологія»
Шифр і назва спеціальності

Освітня програма ОПП Психологія

21187

Номер індивідуального навчального плану студента

Виконала: студентка II курсу, групи ППмз-21-1 _____ С. В. Бриндзак
Підпис Ініціали, прізвище

Керівник: доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології та педагогіки _____ Т. В. Комар
Підпис Ініціали,
прізвище

Нормоконтролер

До захисту допускаю:
Зав. кафедри психології та педагогіки
доктор психологічних наук, професор _____ Є. М. Потапчук
Підпис Ініціали, прізвище

_____ 20__ р.

Хмельницький, 2022

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи «Особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій»

Здобувач

Биндзак Сніжана Володимирівна

Керівник

Комар Таїсія Василівна

Кваліфікаційна робота включає 109 сторінок, 7 таблиць, 3 рисунки, перелік джерел посилання складає 99 найменувань.

Ключові слова: ціннісно-мотиваційна сфера, цінності, ціннісні орієнтації, смисли, мотиви, мотивація, підлітковий вік, підлітки.

Об'єкт дослідження – ціннісно-мотиваційна сфера особистості підліткового віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій.

За результатами дослідження виявлено рівні сформованості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій; запропоновано та обґрунтовано програму сприяння формуванню ціннісно-смислових настановлень «Ціннісно-мотиваційна сфера у підлітковому віці: шлях розвитку», яку реалізовано в формі соціально-психологічного тренінгу.

Одержані результати можуть бути використані в процесі викладання навчальних курсів «Психологія підліткового віку», «Вікова психологія», «Психологія особистості» та ін. Психолого-педагогічна програма формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків може бути використана педагогами, психологами, соціальними педагогами закладів загальної середньої освіти.

Здобувач _____ С. В. Бриндзак

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту 10.12.2022р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ.....	11
1.1 Основні теоретичні підходи до вивчення ціннісно-мотиваційної сфери особистості у психологічній науці	11
1.2 Характеристика ціннісно-мотиваційної сфери особистості підлітка як психологічного феномена	23
1.3 Соціально-психологічні чинники становлення ціннісно-мотиваційної сфери у підлітковому віці	34
Висновки до розділу.....	44
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, КОТРІ ВИЇХАЛИ ЗА КОРДОН ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ	46
2.1 Організація та діагностичний інструментарій для вивчення психологічних особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій	46
2.2 Аналіз та оцінка результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій.....	52
2.3 Обґрунтування шляхів та засобів гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій.....	71
Висновки до розділу.....	94
ВИСНОВКИ.....	97
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	102

ВСТУП

Актуальність дослідження. В сучасному українському суспільстві часто відбуваються соціально-економічні й політичні зміни, котрі характеризуються трансформацією суспільної свідомості, зміною провідних цінностей і моральних пріоритетів. Для особистості, яка знаходиться на етапі становлення, ці зміни можуть призвести до формування розмитої системи цінностей, що знайде відображення у ціннісно-сміслових настановленнях особистості.

Ціннісний розвиток в суспільстві сьогодні перебуває в складній ситуації: старі норми, цінності й ідеали відкидаються, водночас, нові не завжди сприймаються однозначно й утілюються в життя. У зв'язку із тривалими й кардинальними змінами в соціальному середовищі особливі труднощі переживає особистість підліткового віку. Із одного боку, у неї суттєво зросли потреби у самоствердженні, самовизначенні й самореалізації, а з іншого – відбувається втрата певного ціннісно-мотиваційного підґрунтя та почуття відповідальності за власні вчинки. Це є причиною ціннісно-мотиваційної кризи підлітка, на яку усе частіше вказують батьки, вчителі й психологи.

З початком повномасштабної війни Росії проти України до низки питань, які турбують підлітків, додалась тривога через вимушену зміну звичного способу життя. За даними фонду UNICEF [94], через російську агресію в Україні більше половини українських дітей підліткового віку вимушено змінили своє місце проживання та спосіб життя. Це стало причиною високого рівня стресу серед дітей, котрий проявляється в небажанні продовжувати навчання й складнощах в процесі адаптації до нових умов життя й підліткових колективів. Війна також загострила конфліктні ситуації у родині через примусове вивезення дітей у інше місце без їхньої згоди, напруження в зв'язку із небезпекою та неможливістю

впливати на обставини, що викликає у дітей відчуття безпорадності й істотно впливає на становлення їх ціннісно-мотиваційної сфери.

Враховуючи зазначену проблему, увага багатьох учених сфокусована на розвитку ціннісно-мотиваційної сфери сучасних підлітків. В контексті розвитку сучасної психологічної науки вивчення ціннісної й мотиваційної сфер належить до недостатньо досліджених науково-психологічних напрямів, в той час як ціннісно-смилова сфера являється центральним утворенням особистості та її «ядром», а ціннісно-мотиваційні аспекти особистісного розвитку людини виявляються інтегральним компонентом її смислової структури і визначають характер ставлення до себе, інших людей і світу в цілому.

Вивчення ціннісно-мотиваційної сфери в підлітковому віці ґрунтується на результатах дослідження науковців у таких основних напрямках: 1) підлітковий вік, як найбільш сенситивний період формування ціннісно-смилової сфери і її структур визначили О. Леонт'єв, Б. Братусь, А. Петровський, Д. Леонт'єв, Д. Фельдштейн; 2) поняття «смысл» й інші смислові структури особистості (особистісний смысл та смислова диспозиція, внутрішня позиція особистості, аксіопсихіка та ін.) окреслено у роботах О. Асмолова, А. Адлера, Б. Братуся, Л. Божович, Л. Виготського, Ф. Василюка, З. Карпенко, О. Леонт'єва та Д. Леонт'єва, В. Чудновського, В. Франкла, Н. Шевченко та інших; 3) цінності і ціннісні орієнтації особистості досліджували М. Боришевський, Г. Балл, Ф. Василюк, А. Маслоу, Ф. Клакхон, Р. Павелків, М. Рокіч, Ф. Стродтбек, В. Франкл, О. Пенькова, М. Яницький, В. Ядов та ін.

Окремі дослідження ціннісно-мотиваційної сфери підлітків виявили, що: умови її формування включають психологічний, комунікативний та методичний компоненти – С. Єфименко; алгоритм розвитку ціннісно-смилової сфери особистості полягає у аналізі поведінки, її корекції й формуванні мотивації – І. Канєєва; ціннісно-смилова сфера є фактором регуляції індивідуального інтелекту особистості – В. Москвіна; ціннісно-

смісловий розвиток особистості є можливим завдяки становленню ціннісно-мотиваційних тенденцій у процесі самопроектування життєвої позиції – І. Перелигіна; ціннісно-мотиваційна сфера є чинником, що сприяє соціальній інтеграції інвалідів зору – А. Яковлева.

Водночас, невирішеними залишаються питання стосовно визначення структури й функцій, рівнів та особливостей формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, тоді як саме даний віковий етап є сенситивним періодом їх формування. Тож, соціальна значущість проблеми й її недостатня наукова розробленість обумовили вибір теми нашого дослідження: **«Особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій»**.

Об'єкт дослідження – ціннісно-мотиваційна сфера особистості підліткового віку.

Предмет дослідження – психологічні особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій .

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні та емпіричному вивченні особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій .

Завдання дослідження:

1. Визначити основні теоретичні підходи до вивчення ціннісно-мотиваційної сфери особистості у психологічній науці.
2. Охарактеризувати ціннісно-мотиваційну сферу особистості підлітка як психологічний феномен, визначити соціально-психологічні чинники її становлення та формування.
3. Емпірично дослідити особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій .
4. Обґрунтувати шляхи та засоби гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій .

Гіпотеза дослідження: в основу дослідження покладено припущення про те, що ціннісно-мотиваційна сфера підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій, характеризується дисгармонійністю й нестабільністю компонентів, а рівень її сформованості в підлітковому віці є недостатнім.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз, синтез, класифікація, систематизація даних науково-психологічної літератури, порівняння, систематизація й узагальнення даних теоретичних та емпіричних досліджень; *емпіричні:* тестування; *статистичні:* кореляційний і дисперсійний аналізи (обробка статистичних даних проводилося на базі Microsoft Excel-2013). На різних етапах дослідження використано такі діагностичні методики: методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової – для виявлення реальної структури ціннісних орієнтацій; тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б. Круглова – для дослідження ієрархічної системи ціннісних орієнтацій особистості; методика Ш. Шварца, адаптована В. Карандашевим – для дослідження індивідуальних цінностей; методика «Ціннісний спектр» (ЦС) Д. Леонтьєва – для дослідження смислової та ціннісної сфер особистості.

Практичне значення дослідження зумовлене обґрунтованою можливістю їх застосування у практиці діагностики й формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій, в груповій психокорекційній роботі із підлітками, для розширення знань педагогів в сфері розвитку ціннісно-мотиваційної сфери сучасних підлітків. Запропонована нами психолого-педагогічна програма формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків може бути використана педагогами, психологами, соціальними педагогами закладів загальної середньої освіти. Отримані теоретичні та емпіричні результати проведеного дослідження можуть бути використані в процесі викладання навчальних курсів «Психологія підліткового віку», «Вікова психологія», «Психологія особистості» та ін.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось на базі української громадської організації «Українська ініціатива» в м. Брно (Чехія). Загальну вибірку досліджуваних склали 68 школярів віком від 12 до 16 років, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дослідження були апробовані на міжнародній конференції. За результатами дослідження опубліковано тези (Бриндзак С.В., Комар Т.В.. Психологічні аспекти сутності понять «цінності» та «мотивація». *Modernization of today's science : experience and trends : collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the II International Scientific and Theoretical Conference, September 9, 2022. Singapore, Republic of Singapore: European Scientific Platform. С. 121-123.*) та статтю (Бриндзак С.В., Комар Т. В., Руденок А.І. Характеристика ціннісно-мотиваційної сфери підлітків як психологічного феномену. *ГАБИТУС : науковий журнал з соціології та психології. 2022. № 43. С. 199-212.*).

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів та висновків до них, загальних висновків і списку використаних джерел (99 найменувань). Основний зміст магістерської роботи викладений на 97 сторінках. Загальний обсяг роботи – 109 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

1.1 Основні теоретичні підходи до вивчення ціннісно-мотиваційної сфери особистості у психологічній науці

Проблема дослідження ціннісно-мотиваційної сфери особистості належить до складних й актуальних проблем сучасної психології і цілого ряду наукових дисциплін. Вивчення проблеми ціннісно-мотиваційної сфери і її компонентів потребує звернення до аксіології, психології смислу і психології цінностей, бо сутність досліджуваних психологічних феноменів часто знаходиться на перетині вказаних сфер і має споріднене тлумачення. Окреслимо коло психологічних досліджень, що стосуються проблеми ціннісно-мотиваційної сфери. Зазначимо, що в історичному контексті психології теоретичною основою дослідження проблеми ціннісно-мотиваційної сфери особистості виступають фундаментальні праці вчених, в яких розкривається поняття «сене», «цінності», «смисли», «мотиви» та ряд суміжних категорій.

У сфері наукової психології першість у тлумаченні категорії сенсу для пояснення поведінкових проявів людини (переважно мимовільних) має психоаналіз. Так, «З. Фрейд виділив справжній й скритий сенс, застосовував ці поняття для тлумачення сновидінь» [17, с. 59]. П. Рікьор, аналізуючи роботи першовідкривача психоаналізу, зазначав, що «Фрейд створив власну теорію інтерпретації... Інтерпретувати – це означає йти від явного сенсу до сенсу скритого. Інтерпретація повністю належить сфері сенсу...» [25, с. 27].

Інший послідовник психоаналізу А. Адлер виділив поняття «життєвий сенс» – це сформована кожним індивідом особиста специфічна життєва мета, яка спрямовує життя людини. Дослідник вказував, що життєвий сенс

формується під впливом декількох чинників, а саме: особистісний досвід кожної людини, система цінностей особистості та психологічні особливості. В своїх наукових роботах дослідник також звертався до поняття суб'єктивного смислу – це смисл, якого для людини набувають різноманітні обставини та умови життя [66].

У концепції К. Юнга детально розглядається питання сенсу життя, що визначає обрання людиною свого життєвого шляху й відіграє значну роль в реалізації життєвого призначення. Особистість, що пізнала своє призначення й усвідомила сенс життя, за К. Юнгом, відрізняється найвищою стійкістю і життєвою мудрістю та може змінювати якість реалізації власного життя. Помітно, що К. Юнг пов'язував поняття сенсу життя й категорії цінностей. Так, підняття «сенсу життя до рівня духовних цінностей являється ознакою духовного здоров'я, а падіння до рівня елементарних базальних потреб, в свою чергу, – симптомом деградації особистості» [67, с. 248]. Дослідник зазначив те, що «визначити для себе сенс життя – це першочергове завдання для особистості» [67, с. 249].

Категорія смислу знаходить широке відображення у працях представників гуманістичного та екзистенціального напрямів психології. Серед дослідників можна виділити В. Франкла, К. Роджерса, А. Маслоу, Е. Фрома та Р. Мея.

Так, значний інтерес для висвітлення проблеми сенсу становлять праці В. Франкла. У своїх роботах особливу увагу вчений приділяв поняттю сенс життя та виділив три напрями або способи, щоб його знайти («сенс повинен бути знайденим, але не може бути створеним»): перший, через творчу роботу, тобто через те, що ми даємо життю; другий, через те, що ми беремо від світу, користуючись його благами; третій через позицію, котру ми займаємо по відношенню до долі, що вже не можна змінити (внаслідок хвороби, чи будь-якої іншої травмуючої події). Дослідник стверджував, що сенс загалом не має співпадати з буттям, він повинен випереджати та задавати його темп. «Лише у тій мірі, у якій людині вдається реалізувати

сенса, який вона знаходить у зовнішньому світі, вона здійснює і себе» [73, с. 114].

Інший представник гуманістичного напрямку К. Роджерс розширив поняття про сенс. Автор вказував, що сенс життя має суто індивідуальний характер. За твердженням дослідника усвідомлення особистісного сенсу є умовою психологічно здорового розвитку [80].

В концепції потреб особистості А. Маслоу категорія сенсу простежується у взаємозв'язку між потребами індивіда та цінностями. Потреби, безперечно впливають на цінності, а роль речей, що задовольняють найбільш важливі потреби, значуща [52].

В системі поглядів Е. Фромма чільне місце займала пропозиція розрізнити два основних способи існування людини: буття та володіння. В цьому аспекті сенс буття полягає у відмові від «речизму», що в результаті стане умовою для плідної діяльності. Автор додав, питання сенсу життя безперечно приводить нас до проблеми людських потреб, а, отже й цінностей [77].

У вітчизняній психології дослідження ціннісно-мотиваційної сфери особистості поняття «смысл» представлено як сполучна ланка між діяльністю і свідомістю, що зумовило розвиток теоретичних підходів, спрямованих на вивчення сенсу як багатовимірного психологічного феномена (О. Асмолов, Б. Братусь, Д. Леонт'єв). У зазначених дослідників «смысл виступає як цілісне утворення, що інтегрує у собі емоційні й інтелектуальні складові, процеси суб'єктивної реальності і об'єктивні явища дійсності, психологічні й соціальні фактори розвитку та функціонування особистості» [81, с. 98].

Так, О. Асмолов досліджував смислові настановлення, які нарівні з особистісним смыслом входять до «підкласу регуляторних смислових утворень, котрі безпосередньо впливають на процес діяльності й психічне відображення» [92, с. 94]. Автор описував настановлення трьох рівнів: смислові (стабілізують направленість діяльності в цілому, прирівнював їх до

мотиву діяльності), цільові (відповідають окремій дії та діяльності в цілому) та операціональні (релевантні умовам діяльності та засобам її втілення).

Б. Братусь в своїх дослідженнях акцентував увагу на смисловій сфері особистості. Розглядаючи особистість як психологічний орган людини, автор виділив дві сфери людської активності – світ речей та світ ідей, або смислів. Дослідник наряду з психофізіологічним та індивідуально-психологічним рівнями психічного апарату відвів центральне місце особистісно-смислового. Сутність цього рівня полягає в формуванні смислових орієнтацій, окресленні загального сенсу, призначенні власного життя. Смислове утворення за автором не є особистісним смислом, що розуміється як відношення мотиву до мети, це – «цілісна динамічна система, яка відображує взаємовідношення усередині мотивів, що реалізують те чи інше смислове ставлення до світу» [96, с. 47].

О. Леонтьєв ввів у психологію поняття особистісного смислу, як складової індивідуальної свідомості, що виражає пристрастність цієї свідомості, обумовленої зв'язком з потребово-мотиваційною сферою суб'єкта. Вчений зазначав, що в структурі свідомості особистісний смисл вступає в зв'язок з іншими утвореннями свідомості та виражає себе в значенні та емоційних, чуттєвих переживаннях. Будучи породженням життєдіяльності суб'єкта, система особистісних смислів є основною, найважливішою характеристикою особистості. В діяльнісному підході висунуто припущення, що утворення особистісного смислу відбувається на основі постановки мети по відношенню до мотиву, а смисли трактуються як одиниці людської свідомості [87, с. 34].

Наступний аспект, який, на нашу думку, розширить розуміння ціннісно-мотиваційної сфери особистості – це життєво важливе значення будь-чого для суб'єкта життєдіяльності, яке проявляється у формі цінностей.

Слід зазначити, що більшість дослідників цінностей поділяють їх на групи, таким чином формуючи класифікації цінностей. На сьогодні існує кілька їх видів, котрі відрізняються між собою ведучою характеристикою.

Одну із найперших типологій запропонував Г. Олпорт, у якій спирався на концептуальну модель Е. Шпрангера стосовно типів людей і виділив наступні типи цінностей: теоретичні (спрямованість особистості на розкриття істини, раціоналізм та критичність); економічні (значущим для людини є усе, що корисно чи вигідно, практичність); естетичні (цінними є гармонія та сприйняття будь-яких життєвих проявів із точки зору їх привабливості); соціальні (проявляються у вигляді любові до людей, дружбі та відданості); політичні (влада); релігійні (розуміння світу, як цілого, слідування власній системі уявлень та вірувань) [62]. Спрямованість ціннісних орієнтацій утворює відповідні типи особистості.

М. Рокіч виділив: термінальні цінності – це переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування із особистої чи суспільної точки зору варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні цінності – це переконання, що певний образ дій із особистої й суспільної точок зору є кращим у будь-яких ситуаціях. Термінальні цінності носять стійкіший характер, аніж інструментальні, причому для них характерна менш міжіндивідуальна варіативність [25].

А. Маслоу визначив цінності буття (Б-цінності), як вищі цінності, що є характерними для людини, яка самоактуалізується. До них автор відносив цінності краси, добра, істини, справедливості. Дефіцитні (Д-цінності) є нижчими, відповідають першому-четвертому рівням у піраміді потреб: самоповага, кохання, безпека й фізіологічні потреби у їжі, повітрі, тощо. Окрім вказаних типів цінностей автор виділяє Б- і Д-пізнання, Б- і Д-кохання [52].

Відомий психолог В. Франкл виділив такі групи смислів-цінностей:

- цінності творчості, що реалізуються через працю людини, це вносить певний особистісний зміст у власну роботу;
- цінності переживання, що проявляються у чутливості людини до інших людей, природи та деяких предметів;

- цінності стосунків, пов'язані із реакцією людини на обмеження її можливостей, коли вона виявляється у владі обставин, котрі не може змінити [67].

Д. Леонт'єв виділив три форми існування цінностей: суспільні ідеали (вироблені суспільною свідомістю й наявні у ній узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя); предметно втілені цінності – ціннісні ідеали (реалізуються в процесі людської діяльності, їх втіленням може бути як сам процес діяльності – діяння, так і об'єктивований продукт діяльності – витвір, їх сукупність формує матеріальну та духовну культуру людства); цінності особистості – «законсервовані» відносини особистості зі світом, які відображують інваріантні аспекти загальнолюдського досвіду [48].

Український дослідник М. Боришевський стверджував, що система цінностей особистості втілюється в конкретних явищах, що пов'язані із відповідними проявами життєдіяльності і саме в цій життєдіяльності й здійснюється оволодіння (інтеріоризація) цінностей, їх перетворення із явища «зовнішнього» у явище «для себе». Таким чином, суспільно значущі цінності трансформуються у суб'єктно значимі цінності [8].

Український вчений І. Галян в контексті визначення особливостей ціннісної сфери особистості дає своє визначення поняття: «ціннісні орієнтації як одне з найважливіших утворень у структурі свідомості й самосвідомості людини виражають свідоме її ставлення до дійсності, визначають мотивацію її поведінки, впливають на її діяльність. Суспільна шкала цінностей формується у процесі задоволення потреб. ... Цінності – вираження оцінки індивідом явищ дійсності та вчинків при задоволенні потреб та інтересів» [19, с. 80].

Ціннісні орієнтації, на думку О. Москаленка, являють собою визначені особистістю ступінь цінності, міра значущості і важливості для неї тих чи інших ідей, моральних принципів та норм, релігійних догматів, творів мистецтва, інших предметів та явищ [55, с. 94].

Далі розглянемо теорії, в межах яких представлено погляди на ціннісно-мотиваційну сферу особистості та, насамперед, зазначимо, що істотний дослідницький інтерес до її вивчення зумовив існування значної кількості тлумачень її структури. Так, М. Яницький відносить до неї ціннісні орієнтації та систему особистісних смислів. Автор визначає ціннісні орієнтації як найважливіший компонент. Нарівні з іншими утвореннями вони виконують функції регуляторів поведінки й проявляються в усіх сферах діяльності людини. Особистісний смисл визначається як «індивідуалізоване відображення справжнього ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність, усвідомлюване як «значення-для-мене» засвоєних суб'єктом безособових знань про світ, що включають поняття, вміння, дії та вчинки, чинені людьми, соціальні норми, ролі, цінності та ідеали» [84, с. 137].

I. Шапенкова сформувала свою власну структуру ціннісно-сміслової сфери (у якій поняття «цінності» є базовим):

- цінності-знання («знані» цінності, такі, що відображені в свідомості індивіда у вигляді уявлень і знань про зміст різних цінностей, проте вони не визначають особливості життєдіяльності людини);

- цінності-мотиви (стають спонукальними до активності й складають основу ціннісних орієнтацій особистості, за умови їх усвідомленості);

- цінності-цілі (забезпечують можливість діяти для досягнення мети, долаючи внутрішні перешкоди);

- цінності-смисли (це «сенсожиттєві орієнтації» у єдності життєвих цілей, емоційної насиченості життям й задоволеністю самореалізацією) [77, с. 171].

Автор зазначає те, що розглянуті компоненти можливо розглядати ще й як стадії інтеріоризації цінностей індивідом, тобто спочатку виникає уявлення про щось, яке трансформуючись у знання, спонукає до діяльності, стає метою його прагнень і сенсом буття.

Положення О. Москаленка на зміст структури ціннісно-мотиваційної сфери є цікавими тим, що автор додає до неї наступні складові: спрямованість (указує напрям ціннісно-сміслової сфери у залежності від дії різноманітних умов); ціннісні орієнтації, які визначають домінування у структурі цінностей особистості певного їх виду; смисложиттєві орієнтації, які характеризують особистість як таку, яка має життєві цілі та прагне до самореалізації; самоактуалізація, як індикатор ступеня розгортання людиною свого власного потенціалу [55, с. 95].

Серед вітчизняних поглядів науковців на ціннісно-мотиваційну сферу особистості виокремлюється бачення З. Карпенко. Авторка вводить поняття «аксіопсихіка», як «ціннісно-сміслова сфера особистості, що репрезентує цілісний зовнішньо-внутрішній, суб'єкт-об'єктний доцільний зв'язок явищ (принцип телеологізму)» [32, с. 126]. Порівнюючи радянський і зарубіжний підходи до вивчення ціннісно-сміслової сфери особистості, учена зазначає, що для першого було характерним вивчення на основі культурно-історичного підходу, за яким особистість являється продуктом суспільних відношень, а для зарубіжних поглядів характерним був психодинамічний підхід, який згодом поступився гуманістичному напрямку, у якому представлені індивідуальні цінності, що є рушієм ціннісного саморозвитку особистості.

Інший український вчений О. Бреусенко виділяє такі боки ціннісно-мотиваційної сфери: змістову, яка включає ціннісний простір та феномени (архетипи, ціннісні орієнтири, ціннісні норми, цінності, сенс життя); динамічну, до якої належить макродинаміка ціннісно-сміслової сфери у цілому й мікродинаміка окремих феноменів [9, с. 11]. Автор вказує на те, що динамічна сторона ціннісно-сміслової сфери особистості включає у себе екзистенціальний аспект, а саме – вибір людиною певного життєвого шляху чи моделі буття.

Відтак, наукові підходи до вивчення та визначення ціннісно-мотиваційної сфери та її компонентів неодноразово змінювали напрямок і на

передній план по черзі виходили протилежні за змістом погляди. В цілому науковців об'єднує позиція про те, що ціннісно-мотиваційна сфера займає провідне місце та здійснює вплив на спрямованість, самоствавлення та ставлення до оточуючих.

Ціннісно-мотиваційна сфера особистості пов'язана з цінностями, які за Д. Леонт'євим є складовою частиною смислових утворень та виступають джерелом утворення нових смислів; особистісний смисл подій і явищ багать в чому обумовлений ціннісними відношеннями особистості; вагомою особливістю цінностей, ціннісних орієнтацій та особистісних смислів виступає спонукальна складова і вплив на поведінку особистості [48]. Тому, доцільним є виділення в структурі ціннісно-мотиваційної сфери особистості цінностей, мотивів та особистісних смислів. Наше уявлення місця ціннісно-мотиваційної сфери в структурі особистості представлено на рисунку 1.1.

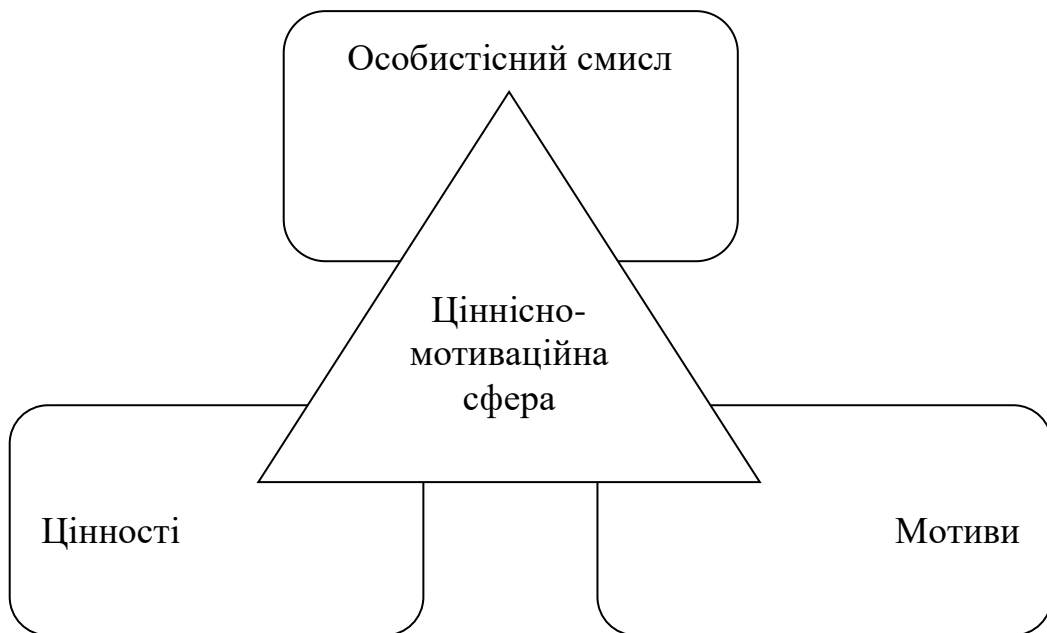

Рисунок. 1.1 - Місце ціннісно-мотиваційної сфери в структурі особистості

Теоретичний аналіз проблеми ціннісно-мотиваційної сфери включає, поряд з іншими компонентами ціннісно-смислової сфери, розгляд загальних особливостей поняття «мотиви» та їх типів (соціальні, індивідуальні тощо), які детально досліджені представниками різних наукових шкіл та напрямів.

Так, М. Варій пише, що мотив – спонукальна причина дій й учинків людини (те, що штовхає до дії) [12, с. 196].

Ж. Вірна конкретизує, що мотив – спонукальна причина дій й учинків людини, обумовлених об'єктивними потребами [17, с. 58].

Х. Хекхаузен чітко розмежовує мотив і потребу – мотив являє собою ціннісну диспозицію вищого порядку, яка не відіграє вирішальної ролі в підтримці функціонування організму, мотиви не вроджені, а розвиваються в процесі онтогенезу й соціалізації. Таким чином, в поняття мотиву не входять фізіологічно обумовлені потреби особистості у втамуванні голоду та спраги, тощо [90, с. 138].

Термін «мотивація» набув широкого використання в психології для пояснення причин поведінки людини. На даний час, мотивація, як психічне явище, трактується по-різному. У одному випадку – як сукупність чинників, що підтримують, спрямовують та визначають поведінку (К. Мадсен, Ж. Годфруа), в іншому випадку – як сукупність мотивів (К. Платонов), у третьому – як спонука, що спричиняє активність й визначає її спрямованість. Крім того, мотивація розглядається, як процес психічної регуляції діяльності (М. Магомед-Емінов), як процес дії мотиву та механізм, що визначає виникнення, напрям й способи здійснення форм діяльності (І. Джидарьян), та як система процесів, що відповідають за спонуку і діяльність (В. Вілюнас). Мотивація (спонукання) забезпечує активізацію й спрямованість поведінки, але регуляція відповідає за те, як саме воно складається від початку до кінця у конкретній ситуації [29].

Д. Макклеланд пише, що мотивація і мотив особистості – взаємозв'язані, взаємообумовлені психічні категорії, а мотиви дії формуються на основі певної мотивації (тобто мотиви вторинні). Й у той же час, вчений стверджує, що через вироблення окремих мотивів ми можемо впливати на мотивацію у цілому (тобто вже мотивація залежить від мотивів, котрі стають первинними). Крім того, автор вважає, що мотиви відносяться

до дій, проте мотивація – до діяльності, не даючи цьому якого-небудь обґрунтування [49].

За Х. Хекхаузенем, мотивація розуміється не як основна причина поведінки, як загальноприйнято вважати це у психології, а, швидше, як поняття, що описує динаміку взаємодії безлічі чинників у конкретній взаємодії людини із середовищем, включаючи досвід цілепокладання [90].

З позиції теорії вчинку, котру розробляли сучасні українські психологи О. Киричук, В. Роменець, Т. Титаренко, В. Татенко та І. Маноха, мотивування постає як більш-менш тривалий процес активації спонукальних сил поведінки й діяння особистості [29]. Так, В. Роменець убачає призначення мотивації в переборенні конфліктності ситуації та прийнятті рішення діяти певним чином. На його думку, психологічним ядром мотивації являється боротьба мотивів, тобто мотиваційний процес і боротьба мотивів розуміються як синоніми [83, с. 432].

Враховуючи погляди дослідників на ціннісно-сміслові настановлення, нами конкретизовано сутність поняття ціннісно-мотиваційної сфери підлітків – це психічне утворення, що є компонентом особистості підлітка та ґрунтується на системі цінностей, мотивів та особистісних смислах підлітка.

Подальшим етапом нашого дослідження стало вивчення характеристик та структурних компонентів ціннісно-мотиваційної сфери особистості. Відповідно до наукових уявлень О. Селивоненко, в структурі ціннісних орієнтацій можна виділити наступні компоненти: інформаційний або знання, усвідомлення об'єктивної цінності будь-чого; емоційний – переживання цієї цінності як потреби; поведінковий – мотивація цінністю теперішньої та прогнозування майбутньої поведінки [45]. К. Давидова вважає, що ціннісні настановлення – це соціальні настановлення, що спрямовані на значимий для суб'єкта (суспільства) об'єкт матеріальної або духовної культури соціуму [77], а отже мають тотожну їм структуру (пізнавальний, емоційний та поведінковий компоненти). За М. Смітом, настановлення мають трикомпонентну структуру: когнітивний компонент (усвідомлення об'єктом

соціального настановлення, тобто на що саме воно спрямоване); емоційний або афективний компонент – оцінка об’єкта на рівні приязні, симпатії чи неприязні, антипатії; поведінковий компонент – виражає послідовність поведінки по відношенню до об’єкта настановлення [56].

Виходячи з уявлень дослідників щодо ціннісно-мотиваційної сфери (цінностей, смислів та мотивів), вважаємо доцільним слідом за науковцями виділяти емоційний, пізнавальний та мотиваційний компоненти також і в структурі ціннісно-мотиваційної сфери особистості (рисунок 1.2).

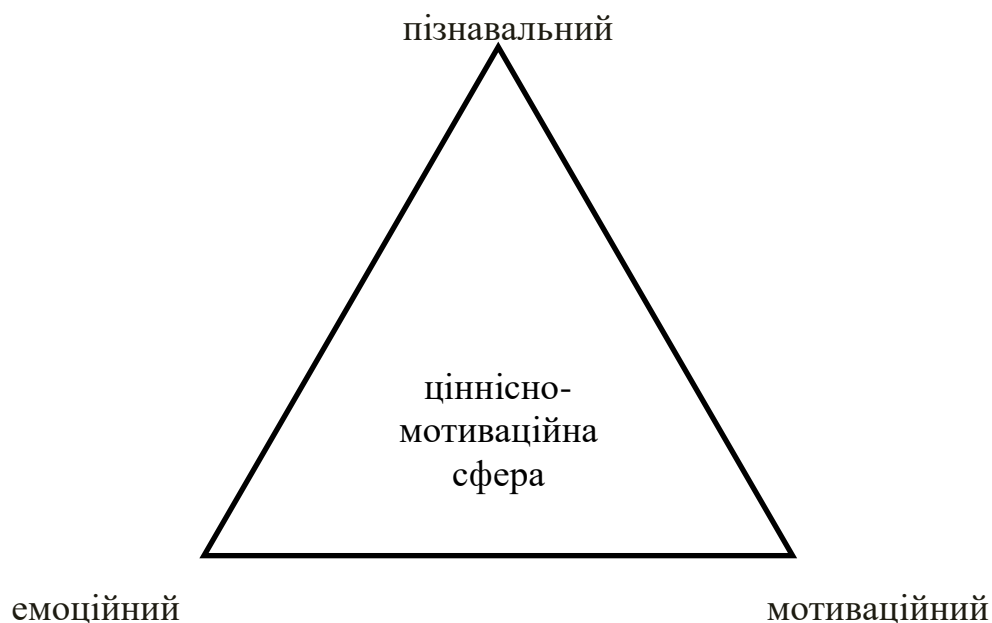

Рисунок 1.2 - Компоненти ціннісно-мотиваційної сфери особистості

Розглянемо більш детально кожен із виділених нами компонентів ціннісно-сміслових настановлень.

Так, пізнавальний компонент включає бачення світу, образ бажаного – смисловий компонент, знання про цінності та знання-цінності. Емоційний компонент охоплює оцінне судження людини, яке проявляється в симпатії чи антипатії по відношенню до значимих об’єктів, посередництвом якого індивід сприймає оточуючу реальність. Мотиваційний компонент проявляється як спонукання до дії по відношенню до об’єкта, що має особистісний сенс та ціннісну значущість для особистості.

Отже, теоретичний аналіз проблеми дозволив встановити місце ціннісно-мотиваційної сфери в структурі особистості та визначити ціннісно-мотиваційну сферу підлітків як психічне утворення, компонент особистості, що ґрунтується на системі цінностей, мотивів та особистісних смислах підлітка. Структурна організація ціннісно-мотиваційної сфери має особливу специфіку та включає пізнавальний, емоційний та мотиваційний компоненти.

1.2 Характеристика ціннісно-мотиваційної сфери особистості підлітка як психологічного феномена

Підлітковий вік – один із найважливіших етапів життя людини, що характеризується її переходом від дитинства до зрілості. Складні й суперечливі зміни у розвитку особистості дитини дають підставу називати його важким, критичним та перехідним. Якісні зміни нерідко пов'язані із докорінним ламанням попередніх позицій, інтересів та стосунків дитини. У підлітка з'являються суттєві об'єктивні труднощі – проблеми в вихованні (підліток не піддається впливам дорослих та з'являються різні форми спротиву й протесту). В підлітковому віці закономірно відбувається включення дитини в різні форми суспільно-корисної діяльності і, як наслідок, розширюється коло соціального спілкування, можливість засвоєння соціальних цінностей, а також формуються моральні риси особистості.

Соціальна активність підлітка полягає в сприйнятливості у засвоєнні норм і цінностей, що характерні для дорослих. Різними дослідниками зазначено, що відчуття дорослості є одним із новоутворень підліткового віку. Для того, «щоб набути рис, характерних для дорослих необхідно мати певну кількість взірців. Формування цінностей, загальної життєвої спрямованості відбувається в залежності від орієнтації підлітка на певні взірці» [53, с. 6].

Періодизація підліткового віку являється актуальною проблемою і пов'язана зі значним подовженням періоду дитинства й отрочтва, а також із розмиванням меж підліткових періодів. Таким чином, Л. Виготський

досліджував динаміку переходу від одного віку до іншого й зазначав, що на різних вікових етапах зміни можуть відбуватись повільно й поступово, а можуть – швидко і різко. Таким чином, дослідник виділив стабільні й кризові стадії розвитку. Досліджуваний нами вік учений періодизує так: шкільний вік (7-13 років) – криза 13 років – пубертатний вік (13-17 років) – криза 17 років [15].

Вікова періодизація Д. Ельконіна заснована на зміні основних критеріїв (характеристик): соціальна ситуація розвитку, провідний тип діяльності й основні новоутворення розвитку і кризи. Соціальна ситуація розвитку підлітка полягає в наступному: основним соціальним середовищем залишається школа, але в підлітка виникає специфічна потреба в прагненні знайти своє місце серед однолітків, прагнення «вийти» за межі школи й приєднатись до життя і діяльності дорослих. Провідним типом діяльності являється орієнтація на інтимно-особистісне спілкування. Новоутвореннями підліткового віку виступає почуття дорослості й потреба в самоствердженні [15]. Кризовим є перехідний період від молодшого шкільного віку до підліткового віку та орієнтовно відбувається у 11-12 років. Тож, враховуючи усі критерії, межі підліткового віку дослідник визначає від 11-12 і до 15-16 років.

Кожен підлітковий період має свої специфічні особливості й риси, але саме вони забезпечують формування і перехід особистості до наступної стадії розвитку. Так, на початку підліткового віку значущості набувають стосунки із товаришами, проте авторитет усе ще має дорослий та з'являється прагнення бути дорослим. Наступний етап характеризується значними змінами у житті підлітка: формується відносно стійка система ставлень до оточуючого світу й до себе самого, самооцінка, зростає критичність і підвищуються вимоги до себе, починає складатись відносно незалежні й стійкі моральні погляди і оцінки, прагнення до самостійності й незалежності стрімко зростає. Для старших підлітків особливого значення набуває прагнення ствердитись у позиції дорослого, виникає невідповідність між

положенням котре займає підліток серед оточуючих й тим, яке він би хотів займати, домінуючим є спілкування із однолітками [57].

Зазначимо, що в підлітковому періоді розвитку особистість виходить на новий рівень освоєння соціальної дійсності. Раніше засвоєні від дорослих норми та цінності втрачають свою абсолютність, смислові акценти уявлень про світ зміщуються. Таким чином, підлітковий вік вперше ставить перед особистістю завдання особистісного означування світу (Б. Братусь, Л. Виготський та ін.).

Дослідники вказують, що саме у підлітковому віці ціннісно-мотиваційна сфера «активується», тобто із суми неврегульованих соціальних смислів ціннісно-мотиваційна сфера перетворюється в систему, де все підпорядковується загальній спрямованості особистості, все наділяється особистісним смислом [64]. У результаті не ситуація керує людиною, а вона, виходячи із своїх мотивів та цілей, які задають сенс діяльності, керує ситуацією. Саме тому дослідження психологічних особливостей формування ціннісно-мотиваційної сфери на стадії її формування є особливо значущим.

На основі теоретичного аналізу виділено ряд психологічних особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків.

Першу групу ми умовно позначили, як групу формальних особливостей що пов'язані зі специфікою структури ціннісно-сміслової сфери підлітків. Однією із особливостей структури являється відносна диференційованість складових її утворень. У першу чергу, мають бути відмежовані соціальні смисли й пов'язані із їх особистісним означуванням смисли. У підлітковому віці повинні виробитись способи цього відмежування. «Саме із цього моменту дитина починає ставати особистістю – точкою зосередження різних спільнот в соціокультурній реальності та відокремлення від них» [76, с. 48].

Наступною формальною характеристикою ціннісно-мотиваційної сфери підлітків є її упорядкованість, структурованість. За О. Леонтьєвим, внутрішній світ людини, яка розвивається, постійно розширюється.

Структурування смислів відбувається навколо смислового ядра, котре складають генералізовані сенси особистості [48]. В підлітковому віці відбувається їх кристалізація. На ранніх стадіях онтогенезу спостерігається селективне сприйняття дійсності. При цьому, регуляція діяльності здійснюється ззовні – із боку дорослих, за допомогою соціальних норм та правил. В підлітковому віці особистість переоцінює зміст соціальних ролей, норм, правил із тим, щоб виробити на їх основі свої. Індивідуально вироблені цінності узгоджуються із спрямованістю особистості. Будучи усвідомленими й «верифікованими» у практичній діяльності, вони набувають вигляду узагальнених принципів – генералізованих смислів.

Виділяють наступні рівні «привласненості» генералізованих смислів у підлітковому віці:

- 1) нестійкі, епізодичні, залежні від зовнішніх обставин ситуативні смисли;
- 2) стійкі смисли, що займають в структурі особистості певне місце;
- 3) особистісні цінності, як загальні генералізовані сенси життя [55, с. 146].

Активне формування особистісних цінностей є неодмінною умовою розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітків і їх особистісного розвитку у цілому. «При характеристиці ціннісно-смислового ядра варто врахувати, що присвоєння соціально вироблених цінностей й їх осмислення – процес активний, багато у чому визначаючий успішність самовизначення і включеність підростаючих людей у життя суспільства. Крім того, успішне самовизначення характеризується гнучкістю, можливістю випробування різних соціальних ролей, включеністю у різні спільноти. Таким чином, успішне самовизначення характеризується наявністю досить широкого спектра особистісно значущих позитивних цінностей («ціннісна насиченість»), а неуспішне – їх вузьким спектром або відсутністю («ціннісна порожнеча») [59, с. 14].

Активация ціннісно-мотиваційної сфери у підлітковому віці, а також її вдосконалення розширює не лише смисловий простір, а й час буття: підліток вчиться відшукувати детермінанти подій, аналізуючи причинно-наслідкові зв'язки, і набуває здатність розуміти минуле та прогнозувати майбутнє, а, отже, й можливість керувати своїм життям. В відповідності із цим у структурі ціннісно-смислової сфери підлітків формується образ суб'єктивно бажаного майбутнього – вибудовується життєва перспектива [79]. Цей сенс стає одним із орієнтирів підлітка – він набуває характеру генералізованого.

Позначаючи цей компонент генералізованих смислів, як «смислове майбутнє», М. Гінзбург виділив такі його характеристики [85, с. 149]:

1. Емоційна забарвленість смислового майбутнього;
2. Ціннісна насиченість смислового майбутнього;
3. Активність-пасивність (у майбутньому);
4. Вибудована лінія майбутнього.

В своєму дослідженні М. Гінзбург показав, що чим більше розвинена особистість, тим більша дальність вибудовування її життєвої перспективи.

Узагальнюючи, варто зазначити, що ціннісно-мотиваційній сфері підлітків властиві наступні особливості: відносна диференційованість, впорядкованість, структурованість та кристалізація генералізованих смислів.

Наступну групу психологічних особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків можна позначити, як групу змістовних особливостей.

Найважливішою особливістю смислової сфери підлітків виступає її децентрація. Активний аналіз спілкування та взаємодії людей, перехід від егоцентричної позиції до децентрації призводить до того, що у ціннісно-мотиваційній сфері підлітків з'являються смисли, що відносяться до інших людей, соціальних груп і людства взагалі. Крім цього, з'являються смисли «Я у групі», «Я, як громадянин своєї країни», «Я, як частина людства» та ін. Перехід же до фундаментальної особистісної децентрації проходить кілька етапів. На початковому етапі підлітки, котрі перебувають на стадії розвитку понятійного інтелекту, своєму приписують мисленню необмежену силу й не

диференціюють те, що вони можуть реально досягти, й те, що виходить за межі їх актуальних можливостей. Підліток активно продукує смисли, проте не здатен оцінити їхню адекватність та нечутливий до дисонансу своїх смислів із навколишнім смисловим простором [57].

Опосередкування ціннісно-мотиваційної сфери теперішніх підлітків загальнолюдськими цінностями зумовлює те, що навіть при інтенсивному соціально-рольовому експериментуванні й нормотворчості смислова сфера підлітків усе ж повинна узгоджуватися із особливостями соціуму, у якому особистість існує. Це являється умовою здійснення смислового діалогу і організації загального смислового світу. Система зв'язків, яка у індивідуальній свідомості підлітка лиш налагоджується, у суспільній свідомості уже існує у загальному вигляді. Масштабна соціалізація підлітка передбачає його «вростання у культуру», бо «індивід повноцінно соціалізується лиш тоді, коли він здатен вмістити свою думку у соціальну схему» [79, с. 151].

Зміна типу мислення в підлітковому віці характеризується новим типом означування, який повинен поєднуватися з загальнокультурним таким чином, щоб текст свідомості індивіда був «зрозумілим» для інших індивідів в рамках цієї культури. Інтенсивне особистісне означування дійсності усе більш відкриває для підлітка навколишній світ й усе більш зближує його із цим світом. «Діалектика реальної взаємодії особистості та навколишнього світу в породженні світу внутрішнього полягає в наступному: чим вищий рівень упередженості, емоційності, креативності взаємодії особистості з оточуючим предметним і соціальним світом, чим повніше особистість вкладає себе в навколишній світ, тим багатшим буде її внутрішній світ ...» [88, с. 102].

Окрім того, що ціннісно-мотиваційна сфера підлітка має співвідноситися з соціокультурним простором, в цьому віці відбувається її дестереотипізація. Це пов'язано із тим, що соціальні смисли, раніш механічно засвоювані особистістю в вигляді первинних моральних інстанцій,

у підлітковому віці трансформуються у особистісні смисли. В результаті у структурі ціннісно-сміслової сфери підвищується частка особистісних й індивідуальних смислів, що й робить її зміст пластичним й таким, що повторює обриси мінливої особистості й трансформованого життєвого світу. Активне осмислення світу, а також переосмислення засвоєних раніше соціальних смислів веде до підвищення багатозначності смислових утворень і зростанню їх конфліктності.

Наступна змістовна особливість ціннісно-мотиваційної сфери підлітків – це вербалізація смислів. Цей процес «характеризується перекладом смислів у мовній код – код знакової системи та має велике значення в людському спілкуванні» [64, с. 254]. У підлітковому віці з'являються два найважливіших новоутворення, які виступає неодмінною умовою здійснення вербалізації смислів: мислення у поняттях й мовна свідомість. Характерне для підлітків підвищення частки смислів, генетично пов'язаних з особистісним означуванням простору спілкування, обумовлено його надзначуєстю у підлітковому віці. Для багатьох підлітків осмислення усіх елементів дійсності відбувається не лише через призму «сенсу Я», а й через сенс «Я у спілкуванні». Осмислення себе у спілкуванні, ставленні до себе інших стає для них смисловим вузлом та мірилом осмислення внутрішньої й зовнішньої дійсності.

Наступною особливістю ціннісно-мотиваційної сфери сучасних підлітків являється нерівномірність її змісту, що виражається у різному ступені розгортання змістовних компонентів й проявляється у такій специфічній рисі отроцтва, як перехідність. В структурі ціннісно-мотиваційної сфери підлітків можуть суміщатись смисли, що вироблені на попередніх відрізках онтогенезу (механічно засвоєні соціальні смисли – «брехати не добре», «старших потрібно слухатись») та особистісно вироблені смислові конструкти, настановлення й ін. При цьому, описані смисли відрізняються ступенем привласненості, інтенсивністю й стійкістю актуалізації. Так, підліток легко відповідає на запитання типу: «Чи можна

красти», «Добре це чи погано», – бо ці елементи ним уже давно засвоєні. Але, якщо надати ситуації проблемне звучання, підліток змушений звертатись до суто особистісних, нестабільних, й тому менш очевидних сенсів. Це одразу ж позначається на його міркуваннях: з'являються невідповідності, протиріччя, алогізми, але це свідчить про нестереотипність та самостійність міркувань, тобто йде процес активного осмислення, особистісного означування проблемної ситуації. Разом із тим, навіть при становленні логічного мислення ціннісно-мотиваційна сфера у підлітковому віці характеризується нестабільністю. Це пов'язано з несформованістю генералізованих смислів та ціннісно-сміслової сфери підлітків в цілому [53].

Наступну групу особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків можна визначити як групу динамічних особливостей. Однією з перших динамічних особливостей ціннісно-мотиваційної сфери сучасних підлітків є її нестабільність, рухливість. Ця особливість пов'язана із тим, що у підлітковому віці процес її упорядкування лише починається. Генералізовані сенси ще не оформились остаточно й тому не забезпечують стабільності та несуперечності образу світу підлітка. Незавершеність смислового ядра та відносна диференційованість смислів пояснює рухливість ціннісно-мотиваційної сфери.

Нестабільність ціннісно-мотиваційної сфери підлітків функціональна, бо забезпечує вільну актуалізацію смислів у процесі соціально-рольового експериментування, здійснюваного підлітком. Рухливість смислової сфери дозволяє їй трансформуватись – бути чутливою до змін навколишньої соціальної дійсності та активно вирішувати «завдання на сенс». «Сенс цей набувається в залежності від складних відношень, зв'язків з сутнісними характеристиками людського буття» [50, с. 144]. Ці зв'язки в підлітковому віці рухливі, що пояснює рухливість ціннісно-сміслової сфери підлітків в цілому.

Стаючи активним суб'єктом, сучасний підліток стає не тільки активним вирішувачем існуючих у світі протиріч, але і їх автором, який їх

породжує та загострює [41]. Відкривши часову перспективу, підліток навчається не лише осмислювати сьогодення, а й оцінювати минуле та проектувати майбутнє. Так, ціннісно-смилова сфера підлітка «переростає» кордон найближчого простору й поточного часу. Така особливість ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, як рефлексивність, характеризується як загальна націленість суб'єкта на смислоусвідомлення. Підлітковий вік – це період активного смисло-усвідомлення, відкритості новому досвіду та його осмислення. Ця особливість означає, що у ситуації втрати сенсу чи виникнення смислового конфлікту виникне активність смислоусвідомлення й, далі, смислотворчості.

І. Булах зазначає, що за допомогою рефлексії сучасний підліток здійснює «осмислення та переосмислення зі точки зору належного і ціннісного особистісних змістів (різних «Я-утворень»: нормативного, реального та ідеального), що відображають нові ціннісні знання сучасного підлітка про самого себе», що дозволяє перейти на новий щабель в сприйнятті соціального простору [11, с. 115].

Крім перерахованих особливостей, ціннісно-мотиваційна сфера підлітків характеризується дисгармонійністю. Така особливість обумовлена низкою причин. По-перше, до дисгармонійності смислової сфери підлітка призводить надзначуєність «Я». Структура ціннісно-смилової сфери набуває вигляду вибудовування смислів навколо центрального «сенсу «Я»» [14, с. 22]. Чим ближче смисли до центру, тим більшою значимістю володіє явище, подія, тощо. По-друге, невпорядкованість ціннісно-мотиваційної сфери й неоформленість генералізованих смислів можуть призвести до домінування одного смислового вузла. Цей вузол поглинає інші смисли й тим самим не даючи їм актуалізуватись. При цьому смислотворення здійснюється у межах одного смислового вузла. В підсумку особистісне означування насправді відбувається із грубими помилками, що веде до деформації образу світу особистості.

Підсумуємо, які саме психологічні можливості надає підлітковий вік для процесу формування ціннісно-мотиваційної сфери. По-перше, це формальні особливості (відносна диференційованість складових, упорядкованість та структурованість, кристалізація генералізованих смислів); по-друге, змістовні особливості (децентрація, вербалізація смислів, нерівномірність); по-третє, динамічні особливості (нестабільність, рефлексивність, дисгармонійність).

Перейдемо до розгляду вікових особливості підлітків, які є передумовою формування ціннісно-мотиваційної сфери, а саме: розвиток рефлексії, перетворення пізнавальної діяльності особистості підлітка.

За дослідженням І. Галян, важливим чинником розвитку ціннісно-мотиваційної сфери є рефлексивні механізми психіки. «Випадання» зі світу дитинства, зі світу первинної соціалізації, де все визначено, все складається з засвоєних від дорослих абсолютів, вводить підлітка в ситуацію невизначеності. Саме це ставить перед підлітком задачу на особистісне означування дійсності і одночасно відкриває креативний потенціал для синтезу смислів особистістю. «Розвиток рефлексії дозволяє підлітку на новому рівні вирішувати «задачу на смисл», отже, і самі смисли змінюються» [19, с. 80]. Рефлексивний аналіз також пов'язаний з процесами диференціації та інтеграції в структурі самосвідомості – підліток пізнає себе, синтезує окремі уявлення про себе в єдине ціле. Вплив рефлексивних механізмів трансформації змісту ціннісно-мотиваційної сфери пов'язана з формуванням самосвідомості, переоцінкою підлітком уже наявних смислових орієнтирів та розстановкою нових.

Перші явні зміни, які помічає в собі підліток, – це зміни його зовнішності. Усвідомлення цих змін та їх осмислення проводиться підлітком в контексті значущості спілкування. При цьому свої фізичні характеристики не відмежовуються підлітком від всіх інших. «Тілесне Я» в силу своєї значимості для підлітка може набувати характер смислового вузла. При цьому підліток переконаний, що його зовнішність визначає якість

спілкування з оточуючими людьми. Таким чином, зовнішність для підлітка набуває символічний сенс – переосмислюється в контексті спілкування. У відповідності з цим можна виділити рефлексивний механізм трансформації змісту ціннісно-сміслової сфери, пов'язаний з осмисленням та переосмисленням підлітком власної зовнішності [24]. Результатом дії цього механізму буде формування «образу тіла» в структурі ціннісно-сміслової сфери підлітків.

У підлітковому періоді трансформація діяльності, особистісний розвиток відбувається в контексті особливої значущості спілкування. Це призводить до того, що активне осмислення простору спілкування та заповнення його особистісними смислами стає чинником, що визначає змістовні та динамічні особливості ціннісно-сміслової сфери. Значимість спілкування в підлітковому періоді обумовлює особливості динаміки ціннісно-мотиваційної сфери: формування узагальнених особистісних смислів за класами; відмежування свого смислового простору від смислових просторів інших людей; продукування «сенсу Я» і «сенсу узагальненого іншого» [6]. Ці зміни пов'язані з подоланням пізнавального егоцентризму та фундаментальної децентрації особистості.

Цілий ряд трансформацій змісту ціннісно-мотиваційної сфери особистості відбувається у зв'язку з перетворенням пізнавальної сфери в підлітковому віці. Становлення понятійного мислення та внутрішнього плану дій в підлітковому віці запускають дію механізм «планування». Підліток не тільки більш досконало планує найближче майбутнє, наприклад, майбутній день або тиждень, але й вибудовує життєву перспективу: вибирає майбутню професію, навчальний заклад. У контексті визначення ближніх та дальніх життєвих перспектив здійснюється постійна рефлексивна робота з осмислення наслідків тих чи інших вчинків для власного життя та життя інших людей. Підліток усвідомлює, що він є активним суб'єктом діяльності і може сам виступати автором ідей, відкриттів, свого життя. Це формує «готовність слідувати покликам потенціалу» [10, с. 14].

Отже, визначено психологічні особливості ціннісно-мотиваційної сфери особистості у підлітковому віці: формальні (відносна диференційованість складових, упорядкованість та структурованість, кристалізація генералізованих смислів); змістовні (децентрація, вербалізація смислів, нерівномірність); динамічні (нестабільність, рефлексивність, дисгармонічність). Визначено вікові особливості підлітків, що сприяють розвитку ціннісно-мотиваційної сфери: рефлексивні механізми (переосмислення власної зовнішності, відносин з іншими людьми, соціально-рольове експериментування); розвиток пізнавальної сфери; зміни мотиваційної сфери підлітка (зміна ієрархії мотивів).

1.2 Соціально-психологічні чинники становлення ціннісно-мотиваційної сфери у підлітковому віці

Детальний аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики дозволив визначити специфіку загальних особливостей розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, індивідуальні механізми їх трансформації. Розглянемо погляди вчених на засоби й чинники формування ціннісно-мотиваційної сфери сучасних підлітків.

Враховуючи розглянуті особливості підліткового віку, наголосимо, що це період, коли людина переживає початок становлення власної особистості. Інтенсифікація розвитку відбувається у всіх напрямках: від морального розвитку підлітка, розвитку «Я» та «Я-концепції» до становлення самосвідомості тощо. Розвиток не може відбуватись без впливу певних регуляторів: в діапазоні соціального простору ними є найближче оточення та референтна група, в індивідуальному просторі життєдіяльності особистості регулятором поведінки підлітка виступають ціннісно-сміслові й мотиваційні компоненти [9].

До чинників становлення ціннісно-мотиваційної сфери підлітка теж відноситься переосмислення відносин із іншими людьми. Підліток уже

залишив світ дитинства, проте ще не вступив в світ дорослості й знаходиться у процесі переходу від одного світу до іншого. Перед підлітком постає «завдання на сенс»: він повинен осмислити своє місце у системі людських відносин. В підлітковому віці ця задача вирішується за рахунок прагнення до дорослості. Підліток прагне встати на нову соціальну позицію, тобто – позицію дорослого. У особистісному означуванні своїх відносин із оточуючими людьми підліток від зовнішніх критеріїв осмислення (зовнішність та манера спілкування) переходить до внутрішніх (розуміння, відповідальність й довіра) [14, с. 21]. Осмислюючи й переосмислюючи систему людських відносин та оцінюючи своє місце в ній, підліток наділяє новими смислами відчиняючийся йому соціальний простір. При цьому трансформується ціннісно-мотиваційна сфера.

Процес становлення особистісного сенсу дорослості включає ряд етапів. На першому етапі дорослість стає смисловим вузлом, своєрідною точкою особистісного означування. Поглинання смислів цим вузлом робить смислову сферу асиметричною – дисгармонія смислової системи викликає порушення її функціонування. На наступному етапі особистісний сенс дорослості втрачає абсолютність для підлітка. Підліток усвідомлює, що багато чого в навколишній дійсності відносно, в тому числі і його уявлення про дійсність. Особистісний сенс поняття «дорослість» піддається «експериментальній перевірці», накопичується життєвий досвід поведінки в різних ситуаціях, досвід осмислення наслідків різних стратегій поведінки. На завершальному етапі, на основі аналізу і синтезу ситуацій спілкування та регулюючих їх норм і правил підліток приходить до відкриття форми дорослості, що співвідноситься з об'єктивним змістом цього поняття. Підліток розуміє, що він ще не може вважатися дорослим в повному розумінні цього слова. Саме наявність смислового протиріччя між розумінням істинної дорослості і усвідомленням своєї невідповідності й стає імпульсом до досягнення того рівня розвитку особистісних якостей, який

дозволить по-справжньому бути дорослим у сукупності прав та обов'язків [22].

Переосмислюючи своє місце в системі людських відношень, підліток не може відразу ж виробити адекватні навколишньому соціальному простору способи поведінки. Соціально-рольове експериментування як рефлексивний механізм трансформації змісту смислової сфери підлітка припускає, що йому необхідно випробувати ті чи інші поведінкові схеми, проаналізувати їх наслідки і на основі цього процесу сформувати індивідуальні поведінкові стереотипи. Таким чином, соціально-рольове експериментування з наступною рефлексією є механізмом смислових трансформацій, оскільки в ході цього процесу початково задані культурою значення набувають вигляду особистісних смислів. Результатом цього процесу є розвиток соціальної компетентності.

Цікавими щодо аналізу досліджуваної проблеми є погляди І. Галяна, який охарактеризував етапи «орієнтації» ціннісно-мотиваційної сфери. На першому етапі відбувається інтеріоризація цінностей, характерних для суспільних груп, особистістю. Це, на думку автора, сприяє формуванню ціннісного відношення до оточуючих явищ, розвиваються ціннісні орієнтації. Другий етап характеризується перетворенням власне особистості саме на ґрунті привласнених (інтеріоризованих) цінностей. Для цього етапу примітними є процеси самопізнання та формування образу «Я», можливим вбачається переоцінка цінностей та їх диференціація. Наступна стадія орієнтації ціннісно-смислових настановлень ознаменована вибудовуванням власної ієрархії цінностей, орієнтацією на майбутнє, формуванням життєвої перспективи та «образу майбутнього». І. Галян зазначає, що усі етапи орієнтації діють синхронно, а їх поділ на окремі періоди дозволяє поглибленіше розглянути механізм ціннісного освоєння дійсності [19, с. 80-81].

Формування ціннісно-мотиваційної сфери, на думку У. Кіреєвої, включає: операціональні ціннісно-смислові настановлення, що проявляються

в вигляді готовності до сприйняття (позитивного або негативного) будь-якого явища; цільові настановлення, характеризуються узгодженням вибору цілей і присвоєння певного змісту явищам або подіям; мотиваційні настановлення виступають проявом стійкої тенденції, яка характеризується прагненням поводити себе у відповідності із власними уявленнями про те «яким я хочу бути» [24, с. 120].

Іншу позицію щодо особливостей формування ціннісно-мотиваційної сфери займає О. Колонькова, яка в своїх дослідженнях приділила увагу розвитку екологічних цінностей і мотивів. На думку науковця, сформувати ціннісно-мотиваційну сферу підлітка можливо, дотримуючись певного алгоритму: визначення елементів ціннісно-мотиваційної сфери, яке необхідно сформувати – корекція поведінки з врахуванням мотивів та первинних настановлень щодо проблеми – формування ціннісно-мотиваційної сфери, що мають мати вираження в конкретній діяльності [36, с. 5].

Г. Балл серед психолого-педагогічних умов формування ціннісно-мотиваційної сфери виділив наступні: психологічні (мотивація та відношення до діяльності, вольовий потенціал й саморегуляція); комунікативні (спеціальні предметні дії та когнітивні дії на основі певної інформації (у залежності від спрямованості ціннісно-сміслових настановлень на те або інше явище); методичні (оволодіння конкретними способами й прийомами діяльності, уміння орієнтуватись у цій діяльності й інші) [5].

Досліджуючи механізм формування духовних цінностей в процесі виховання особистості, О. Пенькова, виділила його основні етапи: на першому відбувається формування особистісного ставлення до засвоєваних духовних та соціальних норм (когнітивний компонент); зміст наступного етапу полягає в формуванні оцінного ставлення та набуття цінністю певного особистісного сенсу (емотивний компонент); закріплення духовних переконань (цінностей) та засвоєння принципів поведінки, що ґрунтується на духовності (конативний компонент) є третім етапом; завершальна стадія

характеризується «формуванням неусвідомленого способу орієнтації індивіда в ситуаціях духовності» [24, с. 103].

Отже, формування цінностей, ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, на думку дослідників, включають різні за змістом умови, що залежать від спрямованості ціннісно-сміслових утворень на певний об'єкт.

Перейдемо до розгляду механізмів формування ціннісно-мотиваційної сфери. Вважаємо, що перший психологічний механізм, що забезпечує формування ціннісно-мотиваційної сфери – це інтеріоризація. Вперше явище інтеріоризації було розглянуто у роботах Е. Дюркгейма і пов'язане із поняттям соціалізації, позначаючи запозичення основних категорій індивідуальної свідомості зі сфери суспільного досвіду [32, с. 121].

Ж. Піаже у межах розвитку операціональної теорії розвитку інтелекту розглядав його, як результат інтеріоризації зовнішніх предметних дій, котрий полягає не у простому переході до дій в вигляді уявлень, а є механізмом формування внутрішнього плану свідомості [41].

В рамках діяльнісного підходу й вивчення співвідношення зовнішньої і внутрішньої діяльності О. Леонтьєв зазначив, що інтеріоризація є «перехід, в результаті якого зовнішні за своєю формою процеси з зовнішніми речовими предметами перевтілюються в процеси, що протікають в розумовому плані, в плані свідомості...» [46, с. 242].

Б. Ананьєв вказав, що «формування особистості шляхом інтеріоризації – привласнення продуктів суспільного досвіду та культури в процесі виховання та навчання – є разом з тим засвоєнням певних позицій, ролей та функцій, сукупність яких характеризує її соціальну структуру. Всі сфери мотивації та цінностей детерміновані цим суспільним становленням особистості» [12, с.255].

Особливу групу трансформації змісту ціннісно-мотиваційної сфери в підлітковому віці здійснюють перебудови в мотиваційній сфері особистості. Зрушення в сфері мотивів характеризуються змінами в сфері смислового змісту діяльності взагалі. Підліток, що спілкується з певними однолітками,

щоб бути членом престижної групи, може почати відчувати позитивні емоції від самого спілкування. Тепер саме це спілкування, а не приналежність групі стає метою, змінюється і сам мотив діяльності. У підсумку трансформується осмислення діяльності в цілому. «Одна зі змін, за котрою ховається нова перебудова ієрархії мотивів, проявляється у втраті самоцінності для підлітків відносин у інтимному колі його спілкування. Так, вимоги, котрі йдуть із боку найближчих дорослих, зберігають тепер свою смислотвірну функцію лиш за умови, якщо вони включені у більш широку соціально-мотиваційну сферу, у іншому випадку вони викликають явище «психологічного бунтарства» [18, с. 39].

Серед наукових робіт представлені доробки учених щодо інтеріоризації цінностей. Так, Г. Дьяур визначив її так: «є невід'ємною частиною формування гармонійно розвинутої особистості, тобто формування такої людини, яка була б здатна приймати участь в соціальній взаємодії, вступати в соціальні відношення, здійснювати рефлексію результатів індивідуальних та групових соціальних дій, класифікувати ресурси, можливості досягнення цілей» [25, с. 24].

На думку Л. Коберник, інтеріоризація цінностей у підлітковому віці відбувається посередництвом засвоєння соціальних норм. Автор наголошує, що лиш емоційне ставлення і діяльне відношення особистості створюють умови для інтеріоризації цінностей [35]. Таким чином, емоції відіграють значну роль в формуванні власної системи цінностей, ціннісних орієнтацій та ціннісно-мотиваційної сфери загалом.

Г. Кучер виділила етапи засвоєння цінностей в підлітковому віці: надходження інформації про існування цінності, трансформація інформації, тобто її власне тлумачення, активна діяльність, що полягає або у прийнятті, або у відторгненні, четверта стадія включає два варіанти: 1 – включення цінності до власної системи, 2 – байдужість, не прийняття цінності, останній етап полягає в тому, що відбуваються зміни особистості й привласнення цінності [42].

Інтеріоризація цінностей, за визначенням С. Кучеренка, являється свідомим процесом, бо передбачає вибір особистістю серед тих або інших явищ лиш ті, що мають для неї певне значення (цінність). На думку дослідника, здатність перетворювати засвоєні цінності у певну особистісну структуру може відбуватись лиш при високому рівні особистісного розвитку [43, с. 95].

Через призму виховання процес формування ціннісних орієнтацій розглянула П. Ігнатенко. Вона виділила такі стадії: пред'явлення цінності – усвідомлення її особистістю – прийняття – реалізація у діяльності й поведінці – закріплення ціннісної орієнтації і трансформація їх у якості особистості – актуалізація потенційних цінностей. Авторкою запропоновано умови, слідуючи котрим, розвиток ціннісних орієнтацій буде продуктивним: системний підхід у пред'явленні й засвоєнні ціннісних орієнтацій; варіативний підхід до вибору цінностей; інформаційно-насичений підхід, що передбачає глибоке проникнення у суть конкретної орієнтації; емоційний підхід, постійне стимулювання розвитку емоційно-чуттєвої сфери, позитивного ставлення до цінностей і сенсів [30].

Таким чином, інтеріоризація – це процес який забезпечує формування ціннісно-мотиваційної сфери у підлітковому віці.

Засвоєння цінностей відбувається теж за допомогою іншого процесу, а саме – ідентифікації. Розглянемо сутнісні особливості цього явища. Серед зарубіжних психологів ідентифікацію вивчав З. Фрейд – спочатку для інтерпретації сновидінь, а потім для аналізу процесів, за допомогою котрих дитина засвоює зразки поведінки значущих інших, як найбільш ранній прояв емоційного зв'язку із іншими людьми [41].

Для тлумачення ідентифікації вчений Ч.Х. Кулі використовував поняття «дзеркальне Я», що включає 3 основні елементи «уявлення про те, як ми виглядаємо у очах іншої людини; уявлення про те, що вона міркує про цей наш образ, й певне чуття «Я», на зразок гордості чи сорому» і «первинні групи», що «характеризуються тісними, безпосередніми зв'язками й

співпрацею. Вони первинні у декількох смислах, але головним чином через те, що є фундаментом для формування соціальної природи й ідеалів індивіда» [46, с. 279]. Саме в первинних групах, за автором, й відбувається процес ідентифікації.

Серед поглядів вітчизняних вчених на ідентифікацію, виокремлюємо погляди Л. Виготського, котрий вважав наслідування (ототожнення) основою для виникнення усіх властивостей свідомості й видів діяльності [50].

На думку В. Петровського, «ідентифікація утворює одну із форм відображеної суб'єктності (властивість бути суб'єктом активності), коли в якості суб'єкта ми відтворюємо в собі саме іншу людину, її цілі (а не власні спонуки); це форма ідеальної представленості цієї людини в моїй життєвій ситуації, що є джерелом перевтілення цієї ситуації в значимому для мене напрямі» [22, с. 88].

Ідентифікацію, як процес інтеграції людей у соціальну спільноту, що виражається у поглядах, інтересах й нормах визначила В. Лавріненко. На думку вченої, цей процес відбувається через інтеріоризацію, а саме «привласнення одних цінностей індивідом чи групою та «відбракування» інших» [44, с. 63].

Як єдність антиномії долучення – відчуження, процес ідентифікації розглянув Б. Мандель. Дослідник вважає, що розвиток особистості можливий саме завдяки даним протилежним механізмам, а ідентифікація – це «механізм ототожнення індивідом себе із іншою людиною або будь-яким об'єктом...це безпосереднє переживання суб'єктом (у тій чи іншій мірі) своєї тотожності із об'єктом ідентифікації» [51, с. 282].

Схожих поглядів дотримується Н. Антонова, яка визначила, що у основні механізму ідентифікації-відчуження стоїть процес уподібнення настановленням й особистісним смислам іншої людини, соціальних груп, проте, найголовніше, пов'язаний із формуванням «Я-концепції» і моральної сфери особистості [2, с. 10].

Наступний психологічний механізм, який розглядається нами як запорука формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків – це інтерналізація. У психологічному словнику знаходимо наступне тлумачення поняття – процес утворення тих або інших психічних структур індивіда, за рахунок привласнення зовнішніх предметних або соціальних відношень [93, с. 328]. Розглянемо погляди учених різних психологічних шкіл і напрямів на суть цього поняття.

В психології появу поняття інтерналізації пов'язують з Ж. Піаже, який використовував його для пояснення та розкриття особливостей внутрішнього світу дитини. Колом наукових інтересів автора була розробка концепції операціональної теорії інтелекту, тож інтерналізацію дослідник розглядав як процес вікового розвитку інтелектуальних структур та як процес формування моральних суджень дитини [85].

Психоаналітичний підхід визначає інтерналізацію, як засіб, за допомогою якого певні аспекти, що задовольняють потреби стосунків і функцій, що здійснюються однією людиною для іншої, зберігаються й стають частиною самої людини. З. Фрейд виділив такі її форми: рання форма інтерналізації, чи первинна ідентифікація (проявляється до диференціації індивідом себе й інших об'єктів) і вторинна інтерналізація (виникає на більш високих рівнях розвитку та проявляється у формах інкорпорації, інтродекції й ідентифікації) [77].

У біхевіоризмі явище інтерналізації визначають, як перехід від соціального навчання (значна роль відводиться впливу дорослих) до здатності контролювати свою власну поведінку [67, с. 196].

Соціально-психологічний підхід тлумачить інтерналізацію у широкому й вузькому аспектах. Перший визначає її, як синонім соціалізації, а другий – як частину процесу соціалізації індивіда, сукупність когнітивних й мотиваційних процесів, за допомогою котрих початково зовнішні соціальні вимоги трансформуються в внутрішні вимоги особистості [56, с. 318].

Н. Шевченко зазначив, що інтерналізація – складний процес, що передбачає, перш за все, свідоме й активне сприйняття оточуючого світу, активний прояв прийнятих (засвоєних, інтеріоризованих) норм і цінностей в власній діяльності [94].

На думку С. Кучеренка, прийняття й засвоєння цінностей у результаті має два напрями: перший – включення цінності у власну систему цінностей, що призводить до зміни особистості у відповідності до засвоєної цінності, а другий – її заперечення [43, с. 99].

О. Легун виділив психологічні фактори інтерналізації, слідуючи котрим, відбувається засвоєння цінностей в підлітковому віці, а потім – їх реалізація у діяльності в вигляді ціннісно-мотиваційної сфери:

- інтерналізація найбільш ефективна при наявності певної потреби й ситуації діяльності, у якій ця потреба може бути задоволена;
- треба враховувати вікові особливості особистості;
- обов'язковою умовою успішності трансформації зовнішніх ідей, цінностей у особистісне настановлення і ціннісну орієнтацію являється емоційна складова [46, с. 279].

Спільною позицією у визначенні дослідниками поняття інтерналізації є тлумачення даного явища через призму прийняття й засвоєння цінностей, вищих цінностей і соціальних норм, характерних для певної соціальної групи.

Важливо зауважити, що формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків посередництвом вище розглянутих процесів задіює виділені її компоненти (пізнавальний, емоційний, мотиваційний). Тобто «спочатку цінність сприймається підлітком на інформаційному рівні й чуттєво переживається на емотивному, а будучи засвоєною стає детермінантою поведінки, проявляючись таким чином на конативному рівні» [54 с. 97].

Отже, нами визначено різні погляди дослідників на механізм формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків: інтеріоризація цінностей, перетворення особистості, будування ієрархії цінностей; операціональні,

цільові та мотиваційні ціннісно-сміслові настановлення; визначення спрямованості, корекція поведінки і формування необхідних ціннісно-сміслових настановлень; забезпечення психологічних, комунікативних і методичних умов. Інтеріоризація, ідентифікація та інтерналізація є механізмами за допомогою яких особистість сприймає цінність, привласнює її, перетворюючи у власну ціннісну орієнтацію, та, будучи засвоєною, транслює її через дії, поведінку у вигляді складових ціннісно-мотиваційної сфери. Все це – результат активності особистості.

Висновки до розділу

Ціннісно-мотиваційна сфера виступає інтегральним компонентом структури особистості, визначає характер відношення до себе, до інших людей та до світу у цілому, характер спілкування, оцінку та способи поведінки, як в актуальній ситуації, так і в довгостроковій життєвій перспективі. Ціннісно-мотиваційну сферу підлітків визначено як психічне утворення, що ґрунтується на системі цінностей, мотивів та особистісних смислів. Структура ціннісно-мотиваційної сфери представлена пізнавальним (містить бачення світу, образ бажаного, знання про цінності та знання-цінності), емоційним (оцінне судження людини, яке проявляється у симпатії або антипатії по відношенню до значимих об'єктів), мотиваційним (проявляється як спонукання до дії по відношенню до об'єкта, що має особистісний сенс та ціннісну значущість) компонентами.

Визначено психологічні особливості розвитку ціннісно-мотиваційної сфери особистості у підлітковому віці: формальні (відносна диференційованість складових, упорядкованість та структурованість, кристалізація генералізованих смислів); змістовні (децентрація, вербалізація смислів, нерівномірність); динамічні (нестабільність, рефлексивність, дисгармонійність). Розглянуто вікові особливості розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітка: рефлексивні механізми (переосмислення

власної зовнішності, відносин з іншими людьми, соціально-рольове експериментування); перетворення та розвиток пізнавальної сфери; зміни мотиваційної сфери (зміна ієрархії мотивів у підлітковому віці).

Аналіз поглядів дослідників на шляхи й механізми формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків продемонстрував такі особливості: інтеріоризація цінностей, перетворення особистості, будування ієрархії цінностей; операційні, цільові та мотиваційні компоненти; визначення спрямованості, корекція поведінки; забезпечення психологічних, комунікативних та методичних умов. Формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків відбувається у єдності трьох психологічних механізмів: інтеріоризації, ідентифікації та інтерналізації. За їх допомогою підліток сприймає цінність, привласнює її, перетворюючи в свою власну, і будучи засвоєною, транслює через дії, поведінку в вигляді ціннісно-сміслових та мотиваційних утворень.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЦІННІСНО-МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ, КОТРІ ВИЇХАЛИ ЗА КОРДОН ВНАСЛІДОК ВОЄННИХ ДІЙ

2.1. Організація та діагностичний інструментарій для вивчення психологічних особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій

Діагностика ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій, індивідуальних особливостей ціннісних орієнтацій, цінностей, мотивів особистості базується на теоретичних основах і методологічних підходах різних напрямів психології. Різномісність поглядів на сутність ціннісно-сміслової сфери підлітків та її компонентів спричиняє труднощі в виборі психодіагностичного інструментарію її вивчення. При цьому, виходячи з теми дослідження, слід враховувати, що при вивченні ціннісно-мотиваційної сфери підлітків об'єктом дослідження психолога є як ціннісно-сміслова сфера, так і особливості мотиваційної сфери особистості.

В своєму дослідженні ми виходимо із того, що ціннісно-мотиваційна сфера ґрунтується на системі цінностей, мотивів та особистісних смислах підлітка. Враховуючи положення науковців і психологів-практиків, ми обрали надійний та валідний діагностичний інструментарій, що дозволив визначити особливості ціннісно-сміслових настановлень за кожним з виділених в результаті теоретичного аналізу проблеми компонентів (табл. 2.1).

Методики, які були використані в емпіричному дослідженні представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 - Методи дослідження ціннісно-мотиваційної сфери у підлітковому віці

Компоненти ціннісно-мотиваційної сфери	Параметри, які діагностувались	Методи Дослідження
Пізнавальний компонент	Ціннісні уявлення підлітків, «цінності-знання»	Тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б. Круглова; методика дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В. Карандашевим)
Емоційний компонент	Домінуючі цінності підлітків, «цінності-смисли»	Тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б. Круглова; методика «Ціннісний спектр» (ЦС) Д. Леонтьєва
Мотиваційний компонент	Особливості ставлень підлітка як носія цінностей, «цінності-стимули»	Методика дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В. Карандашевим); методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової

Перейдемо до аналізу методик, що були використані в емпіричному дослідженні ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні.

Так, діагностика пізнавального компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, передбачає певний розвиток ціннісних уявлень («цінності-знання»), що відображує впевненість в тому, що певний образ дій, який ґрунтується на цінностях (чесності, рівності, вихованості) є більш бажаним з особистої точки зору та суспільних норм. Задля їх вивчення використано методику «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, в модифікації Б. Круглова [20].

Тестування проводиться шляхом оцінювання кожної окремої цінності (18 цінностей скорочено до 16) за 5-бальною шкалою в порядку підвищення значимості цінності. Методика дозволяє визначити систему ціннісних

орієнтацій особистості. Якісний аналіз результатів дозволяє виявити уявлення людини про певні суспільні норми поведінки, які розглядаються у вигляді певного еталону. Аналіз результатів дослідження здійснюється як за кількістю балів, так і за змістовними блоками: етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні, конформістські та альтруїстичні цінності; цінності самоствердження, цінності прийняття інших. Задля диференціації системи цінностей підлітків додатково можна визначити їх ієрархію – шляхом переведення балів у рангові позиції.

Використання методики дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В. Карандашевим) розширило відомості про пізнавальний рівень розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітків. Загалом вказана методика використовується для вимірювання значущості десяти типів цінностей та дозволяє виявити нормативні ідеали, структуру цінностей особистості, що впливають на особистість, але не завжди проявляються в діяльності та поведінці [37, с. 56-63].

Для аналізу параметра «цінності-знання» обрано першу частину методики, що досліджує рівень нормативних ідеалів респондентів й дозволяє визначити цінності, ідеали та уявлення, що впливають на особистість. Список складається з двох частин, перша частина містить 30 цінностей, друга – 27, загалом методика включає 57 цінностей, які досліджуваний оцінює за шкалою від 7 до -1 балів, де 7 – найвищий рівень значущості цінності, -1 – цінність, що повністю протилежна поглядам респондента, при чому, спочатку необхідно обрати цінності, для яких респондент обирає найвищий та найнижчий бали, а вже потім – оцінює всі останні цінності із наведеного переліку.

Обробка даних здійснюється шляхом підрахунку середнього балу для кожного типу ціннісних орієнтацій:

- влада – досягнення соціального статусу, контроль або домінування над людьми;

- досягнення – це особистий успіх, в відповідності до соціальних стандартів;
- гедонізм – це насолода або чуттєве задоволення;
- стимуляція – хвилювання та новизна;
- самостійність – незалежність, самостійність поведінки та думок;
- універсалізм – розуміння, терпимість та захист благополуччя людей та природи;
- доброта – збереження та підвищення благополуччя близьких людей;
- традиції – повага та почуття відповідальності за культурні й релігійні звичаї й ідеї;
- конформність – це стримування дій і намірів, які можуть зашкодити іншим людям, або не відповідають соціальним очікуванням;
- безпека – безпека та стабільність суспільства, стосунків та самого себе [37, с. 62].

Автор пропонує продовжити обробку результатів шляхом переведення середніх балів в ранги, задля встановлення співвідношення цінностей. Щаблі від 1 до 3 характеризують високий рівень значимості для досліджуваного, від 7 до 10 – низька значимість відповідних цінностей [37].

Розвиток емоційного компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, характеризує структура домінуючих цінностей, а також їх оцінне самовизначення, що включає життєві ідеали та цілі й відповідає параметру «цінності-сенси». Для вивчення цих складових використано тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), у модифікації Б. Круглова та блок термінальних цінностей [20].

Методика дозволяє виявити домінуючі цінності-цілі особистості (інакше, термінальні цінності), тобто переконання у тому, що певна кінцева мета індивідуального існування, із особистої або суспільної точок зору, заслуговує на те, щоби до неї прагнути. Як й у блоці, що досліджує інструментальні цінності підлітків, тестування проводиться шляхом

оцінювання цінностей за 5-бальною шкалою, де 1 – найнижча значимість цінності, а 5 – найвища.

Для аналізу отриманих результатів визначають ієрархію цінностей, тобто переведення балів у рангові позиції. Обробка результатів здійснюється шляхом аналізу рейтингових місць та змістовними блоками: конкретні й абстрактні цінності, цінності професійної самореалізації і особистого життя.

Застосування методики «Ціннісний спектр» (ЦС) Д. Леонтєва розширило дані про особливості емоційного компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків [48, с. 363-366]. Методика дозволяє виявити стан суб'єктивної ціннісно-сислової реальності та її межі (я, оточуючий світ, сім'я, навчання та ін.), ціннісні компоненти та спрямованість особистісного смислу в часовій перспективі: значення (сене) минулого досвіду, осмисленість теперішнього (реальності тут і зараз) та осмисленість майбутнього (значення мети). Структура методики побудована за принципом репертуарних решіток Дж. Келлі.

Автор методики вказав, що за початкову ідею взято теорію мета мотивації та бутєвих цінностей (Б-цінностей) А. Маслоу. Наголошується, що завдання рангування таких цінностей – це нездійсненне завдання для людей, оскільки цінності зі списку є граничними смисловими утвореннями. Загалом список містить 18 цінностей, а завдання випробовуваних полягає в тому, щоб у стовпцях, відповідних оцінюваним об'єктам, вказати, які цінності властиві кожному з них (список цінностей скорочено до 12, що відображують найбільш сутнісні особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків). Аналіз результатів здійснюється як за кількісними показниками значущих цінностей-смиєлів, так і в межах їх представленості у кожній зі сфер (навчання, оточуючий світ, сім'я, дружба та ін.). Зазначимо, що при інтерпретації результатів за методикою ми здійєснили якісний та кількісний аналіз граничних цінностей-смиєлів без визначення їх представленості у значимих сферах життєдіяльності.

Мотиваційний компонент, що проявляється в особливостях поведінки підлітка як носія цінностей та є відображенням параметру «цінності-стимули», досліджено за допомогою наступних методик.

Методика дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В. Карандашевим), рівень індивідуальних пріоритетів або «профіль особистості» дозволяє вивчити цінності, що найбільш часто проявляються у соціальній поведінці особистості. Складається із 40 описів людини, що відповідають тому чи іншому із 10 типів цінностей. Досліджуваний оцінює в якій мірі описана людина (її характеристики) схожі чи не схожі на нього, використовуючи шкалу з 5 позицій від «дуже схожа на мене» до «не дуже схожа на мене» [37, с. 64-70]. Аналіз та обробка результатів здійснюється ідентично першій частині методики, яка досліджує рівень нормативних ідеалів, що було розглянуто вище.

Методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової спрямована на дослідження реалізації ціннісних орієнтацій підлітків в реальних умовах життєдіяльності. Містить 66 питань, та два варіанти відповідей: «так» і «ні». В методиці запропоновано 11 типів ціннісних орієнтацій особистості: приємне проведення часу і відпочинок; високий матеріальний добробут; пошук і насолода прекрасним; допомога та милосердя; кохання; пізнання нового у світі, природі та людині; високий соціальний статус і керування людьми; визнання й повага людей і вплив на оточуючих; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування; здоров'я [74].

Аналіз результатів здійснюється шляхом підрахування суми за кожним з типів ціннісних орієнтацій. Отриманий профіль особистості відображує вираженість кожної цінності.

Отже, для діагностики особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, використано тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), у модифікації Б. Круглова, методику дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца

(адаптовану дослідником В. Карандашевим), методику «Ціннісний спектр» (ЦС) Д. Леонтьєва та методику «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової.

2.2. Аналіз та оцінка результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій

Метою проведеного емпіричного дослідження було виявлення особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій .

Відповідно до мети емпіричного дослідження було визначено наступні завдання:

- 1) виявити особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітка за компонентами: пізнавальний, емоційний, мотиваційний;
- 2) на базі узагальненого аналізу одержаних результатів дослідження визначити рівні розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітків.

Загальну вибірку досліджуваних склали 68 школярів м. Брна (Чехія) віком від 12 до 16 років, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій .

Досягнення поставленої мети та реалізація завдань констатувального експерименту були вирішені завдяки використанню надійного та валідного психодіагностичного інструментарію. Це дало можливість дослідити ціннісно-сміслові настановлення підлітків за компонентами:

- 1) пізнавальний – ціннісні уявлення підлітків, декларовані цінності;
- 2) емоційний – домінуючі цінності підлітків, стан суб'єктивної ціннісно-оцінної реальності;
- 3) мотиваційний – особливості мотивації підлітка як носія цінностей.

Проаналізуємо особливості пізнавального компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, який включає ціннісні уявлення підлітків, декларовані цінності.

Для дослідження цього компонента було використано методики: тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), блок інструментальних цінностей, в адаптації Б. Круглова; методика дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В. Карандашевим), рівень нормативних ідеалів.

Загальна вибірка респондентів склала 68 осіб (n=68), з яких 23 (n=23) віком 12 років, 22 (n=22) – віком 13-14 років, 23 (n=23) – віком 15-16 років. Розподіл на 3 групи (молодший, середній і старший підлітковий вік) відображує сутнісні особливості молодшого, середнього та старшого підліткового віку.

У таблиці 2.2 наведено результати дисперсійного аналізу виявлених у підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій, інструментальних цінностей.

Таблиця 2.2 - Результати дисперсійного аналізу за показниками інструментальних цінностей (М. Рокіч, список Б)

Цінності	Середнє 12 років	Середнє 13-14 років	Середнє 15-16 років	Значення F- критерію Фішера
Вихованість	5,57	5,73	5,31	F = 0,15
Високі вимоги	12,27	11,63	13,85	F = 3,32*
Життєрадісність	6,73	6,01	6,66	F = 0,38
Дисциплінованість	10,63	10,97	9,75	F = 1,10
Нетерпимість до недоліків	13,90	13,80	14,51	F = 0,49
Освіченість	8,97	8,09	7,00	F = 1,81
Відповідальність	8,27	8,83	9,02	F = 0,29
Раціоналізм	11,87	10,76	10,02	F = 2,19
Самоконтроль	8,10	8,04	7,72	F = 0,10
Сміливість у відстоюванні думок	8,43	10,21	9,44	F = 1,53
Турботливість	10,00	9,35	9,82	F = 0,26
Терпимість	9,63	9,97	11,46	F = 2,40
Широта поглядів	11,20	10,81	10,46	F = 0,29
Тверда воля	9,97	10,65	10,41	F = 0,21
Чесність	7,17	7,53	7,41	F = 0,06
Ефективність у справах	10,00	10,79	10,61	F = 0,29

* позначено значимі результати дисперсійного аналізу за Р. Фішером

Перейдемо до якісного аналізу отриманих результатів, характерних для кожної вікової підгрупи. Так, «вихованість» (гарні манери, ввічливість) є найбільш значимою цінністю (5,57; 5,73; 5,31) відповідно у кожній з підгруп. Важливе значення цінності вихованості для підлітка відображає належний ступінь сформованості соціально цінних якостей та властивостей особистості. Тобто підлітки впевнені, що вихована поведінка є більш бажаною в різних ситуаціях та може проявлятися залежно від обставин.

Наступний щабель у групах підлітків займає цінність «життєрадісність» (6,73; 6,01; 6,66). Такий високий рейтинг цінності, на жаль, не є свідченням того, що підлітки відчувають піднесення, радість і т.п., це може бути прагненням підлітків до бадьорого, світлого та радісного сприйняття дійсності, або маскою, під якою приховують власні почуття.

«Чесність» як одна з найважливіших моральних якостей особистості займає третю рейтингову позицію у групі молодших та середніх підлітків (7,17; 7,53) відповідно. Високі показники характеризують учнів як таких, що цінують правдивість та відвертість, але надавати високе значення чесності як риси особистості ще не означає бути таким.

Для старших підлітків важливою цінністю (3 щабель) є «освіченість» (7,0), що характеризує людину з високим рівнем загальної культури та широтою поглядів. Зазначений факт не є дивним, оскільки дослідження ціннісних орієнтацій підростаючого покоління останнього десятиріччя переконують, що у свідомості сучасних підлітків формується тип особистості, що характерний для західного суспільства – особистості, котра насамперед цінує себе та вважає, що її діяльність, успіх в житті і т. п. залежать саме від неї. Саме тому підліток усвідомлює значущість освіти для себе та власного майбутнього. З одного боку, це непогано, бо орієнтація на власні сили, розум та здібності при досягненні життєвих цілей вимагає роботи над собою та наполегливого оволодіння знаннями. Втім

найголовніше, щоб при виконанні даних завдань не формувалась людина-егоїст, котра зможе переступити через все, заради досягнення своєї мети.

Аналіз отриманих результатів за групами показав, що більшість (три з чотирьох) цінностей відносяться до блоку цінностей спілкування («життєрадісність», «вихованість», «чесність») й обумовлені віковими особливостями досліджуваної групи підлітків.

За допомогою методу дисперсійного аналізу за Р. Фішером виявлено статистично достовірний зв'язок цінності «високі вимоги». Очевидно, що пік значимості цінності характерний для середнього підліткового віку (11,6 рейтингова позиція), у молодших підлітків – нижча позиція (12,27), у старшому підлітковому віці вагомість стрімко знижується (13,85 місце). Цінність «високі вимоги» відноситься до блоку цінностей самоствердження, а так як 13-14 років – це пік підліткового періоду, то й прагнення до незалежності, відстоювання власної позиції й високі вимоги не лише до себе, але й до оточуючих є очевидними й типовими віковими особливостями.

Перейдемо до порівняння отриманих результатів за допомогою t-критерію Стьюдента у групах хлопців та дівчат-підлітків. Цей критерій використано, щоб з'ясувати, чи є статистично достовірні відмінності між даними хлопців та дівчат. Так, для хлопців-підлітків більш значимими є цінності «високі вимоги» ($t = 1,98$; $p = 0,04$), «дисциплінованість» ($t = 2,61$; $p = 0,009$), «відповідальність» ($t = 2,08$; $p = 0,03$) та самоконтроль ($t = 2,42$; $p = 0,01$). Для дівчат вищу рейтингову позицію займає цінність «чесність» ($t = 4,14$; $p = 0,0001$). Таким чином, для хлопців більш важливими є цінності, що відносяться до груп цінностей самоствердження, цінності справи, етичні та конформістські цінності, а для дівчат більш значима цінність, що відноситься до блоку цінностей спілкування.

Розглянемо результати дослідження пізнавального компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, за методикою дослідження індивідуальних цінностей

Ш. Шварца (адаптована В. Карандашевим), першу частину методики, що досліджує цінності на рівні нормативних ідеалів.

У таблиці 2.3 наведено результати дисперсійного аналізу нормативних цінностей-ідеалів.

Таблиця 2.3 - Результати дисперсійного аналізу за показниками цінностей-ідеалів (методика Ш. Шварца)

Цінності	Середнє 12 років	Середнє 13-14 років	Середнє 15-16 років	Значення F- критерію Фішера
Конформність (Д)	4,61	4,54	4,49	F =0,41
Традиції (Д)	3,54	3,77	3,33	F =1,86
Доброта (Д)	4,68	4,49	4,62	F =0,36
Універсалізм (Д)	4,05	4,05	3,86	F =0,57
Самостійність (Д)	4,39	4,56	4,49	F =0,27
Стимуляція (Д)	3,83	3,88	3,47	F =1,52
Гедонізм (Д)	4,14	4,37	4,14	F =0,48
Досягнення (Д)	4,09	4,39	4,29	F =0,58
Влада (Д)	2,87	3,16	2,79	F =1,21
Безпека (Д)	4,52	4,46	4,44	F =0,05

Перший щабель у досліджуваних молодшого та старшого підліткового віку (4,68; 4,62) займає цінність «доброта» (у групі середніх підлітків цінність займає третю позицію – 4,49). Добро, як цінність – це вузький «просоціальний» тип цінностей. У її основі лежить доброзичливість, яка сфокусована на благополуччі у повсякденній взаємодії із близькими людьми. Цей тип цінностей вважається похідним від потреби у позитивній взаємодії, потреби у афіліації й забезпеченні процвітання групи. Таким чином, головна «мета» цінності полягає в збереженні особистих контактів, що ґрунтуються на цінностях вихованості, чесності та життєрадісності (за результатами дослідження інструментальних цінностей М. Рокіча), тим самим реалізуючи потребу підлітків у спілкуванні.

Найбільш значимою для середнього підліткового віку є цінність «самостійність» (4,56), у старших підлітків цінність займає другу позицію (4,49). Важливість цієї цінності не є дивною, оскільки характерною особливістю підліткового віку є прагнення до дорослості. Підліток прагне самостійності в усьому – від обрання конкретного способу дій до творчості. Беручи до уваги, що аналіз цінності здійснюється на рівні декларованих цінностей, нормативних ідеалів, то в результаті маємо, що підліток прагне самостійності, вимагає поваги з боку оточуючих до власних рішень, але на практиці ще не може повністю відповідати за власні вчинки.

Другий щабель у рейтингу займає цінність «конформність» (4,61; 4,54; 4,49). Головна мета конформності – це стримування дій, контроль поведінки задля того, щоб вони відповідали вимогам оточуючих, не відрізнялися від таких у референтної групи. Тож, знаходячись в значимому для підлітка оточенні, він прагне бути таким як всі, навіть якщо його власна думка, чи звичні особливості поведінки відрізняються. Високі показники цінності «конформність» пояснюють те, що часто підлітки які входять до певного неформального молодіжного об'єднання, змінюють стиль одягу, зачіску, манери поведінки, вживають характерний для цієї групи сленг, стають подібними до інших членів групи.

Третю рейтингову позицію у молодших підлітків займає цінність «безпека» (4,52). Важливість цієї цінності пов'язують насамперед з трансформаційними змінами у суспільстві, в сфері політики, економіки, тощо. Мотиваційна мета цього типу – безпека для інших людей і для себе, гармонія, стабільність суспільства і взаємостосунків, безпека сім'ї, взаємодопомога, здоров'я, почуття приналежності. Так, підліток відчуває себе беззахисно перед нестабільністю оточуючого світу й може замкнутись в собі, або ж почати вживати алкоголь і наркотики у пошуці уявного почуття безпеки.

За допомогою t-критерію Стьюдента ми визначили статистично достовірні відмінності у показниках нормативних цінностей-ідеалів в групах хлопців й дівчат-підлітків. Так, цінності «досягнення» ($t = 1,98$; $p = 0,04$) та

«влада» ($t = 2,66$; $p = 0,008$) для хлопців є більш значимими, ніж для дівчат. Вважаємо, що такі результати є показником відмінностей у підходах до виховання за статтю. Сутнісні особливості цінностей полягають в тому, що вони сфокусовані на отриманні соціальної поваги. Так, цінність «досягнення» підкреслює активність особистості, її компетентність у обраній справі, а цінність «влада» проявляється в домінуванні та авторитеті у певному соціальному оточенні.

Відтак, зміст пізнавального компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій, відображається в таких його особливостях: більшість цінностей відносяться до цінностей спілкування («життєрадісність», «вихованість», «чесність», «добро»); цінності обумовлені віковими особливостями підлітків («самостійність» – прагнення до дорослості, «конформність» – реакція групування з однолітками, значимість референтної групи); обумовлені соціально-економічною та політичною нестабільністю (цінність «безпека»). Психологічні особливості пізнавального компонента ціннісно-мотиваційної сфери в тому, що вони відображують актуальні потреби підліткового віку в спілкуванні, емансипації й інші, але проявляються на пізнавальному рівні, тобто підлітки визнають значущість цих цінностей, але представленість їх у поведінці може бути зовсім відсутньою.

Перейдемо до аналізу отриманих результатів за тестом «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, блок термінальних цінностей, в модифікації Б. Круглова та методикою «Ціннісний спектр» Д. Леонтєва.

Узагальнені дані розподілу середніх балів за групами, а також результати дисперсійного аналізу вивчення термінальних цінностей підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, представлені в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4 - Результати дисперсійного аналізу за показниками термінальних цінностей (М. Рокіч, список А)

Цінності	Середнє 12 років	Середнє 13-14 років	Середнє 15-16 років	Значення F- критерію Фішера
Активне діяльне життя	8,17	9,13	10,23	F = 1,85
Здоров'я	3,23	4,44	4,49	F = 1,13
Цікава робота	9,73	8,71	9,07	F = 0,48
Краса природи та мистецтва	12,17	11,39	13,48	F = 3,77*
Кохання	7,00	6,28	6,33	F = 0,27
Матеріально забезпечене життя	10,07	9,15	9,43	F = 0,35
Наявність хороших друзів	6,87	6,09	5,39	F = 1,45
Суспільне визнання	10,70	11,85	11,70	F = 0,81
Пізнання	11,30	11,13	10,10	F = 1,17
Розвиток	8,53	9,48	8,18	F = 1,32
Свобода	8,97	9,37	9,28	F = 0,07
Щасливе сімейне життя	6,87	5,28	6,44	F = 1,51
Щастя інших	13,70	12,47	11,79	F = 2,21
Творчість	11,13	12,27	12,21	F = 0,76
Впевненість в собі	7,97	9,95	8,80	F = 2,56
Задоволення, розваги	11,93	12,35	13,34	F = 1,31

Розглянемо рейтингові значення по кожній з підгруп (молодший, середній та старший підлітковий вік). Так, цінність «здоров'я» займає найвищий щабель у всіх досліджуваних груп (3,23; 4,44; 4,49), але існує дисонанс між словесно-декларованою, усвідомлюваною цінністю здоров'я і реальною поведінкою, спрямованою на його збереження і зміцнення, яка для багатьох підлітків не характерна. На наш погляд, одна із основних причин цього полягає у тому, що здоров'я займає високе місце у структурі цінностей бо, як якісна характеристика особистості, сприяє досягненню багатьох завдань і задоволенню різних потреб людини. За М. Рокічем, термінальні цінності відображають впевненість, що кінцева мета індивідуального

існування варта тощо, щоб до неї прагнути. Таким чином, цінність «здоров'я» є відображенням усвідомлення значущості цінності та її емоційної забарвленості для підлітків.

Другу позицію у групі молодших та середніх підлітків займає цінність «щасливе сімейне життя» (6,87; 5,28), тобто більшість підлітків відчуває потребу у родині, її створенні та збереженні, хоча, на жаль, інститут сім'ї в сучасній Україні знаходиться у кризовому стані, що підтверджується значною кількістю розлучень (на два зареєстрованих шлюби припадає одне розлучення) [74, с. 19].

Порівнюючи отримані результати у групі хлопців та дівчат-підлітків, встановлено, що більш значимими для хлопців-підлітків є цінності «матеріально забезпечене життя» ($t = 2,06$; $p = 0,03$) та «суспільне визнання» ($t = 2,39$; $p = 0,01$). Зазначені цінності більш орієнтовані на соціальний статус, досягнення, отримання престижних матеріальних благ та є ілюстрацією розподілу у вихованні статево-рольових функцій чоловіка та жінки. На відміну від хлопців, які більш орієнтовані на результат, дівчата увагу приділяють власній зовнішності, яка безпосередньо пов'язана з цінністю «впевненість в собі» ($t = 1,99$; $p = 0,04$) та цінності «творчість» ($t = 2,64$; $p = 0,009$).

Наявність хороших та вірних друзів займає наступну рейтингову позицію (у групі молодших та середніх підлітків – третя за значимістю цінність – 6,87; 6,09; у старших підлітків – друге місце (5,39)). Значимість цінності «друзі» не є дивною, оскільки більшість підлітків приділяє значну увагу саме спілкуванню з однолітками. Вагомість спілкування, «реакція групування» є особливостями підліткового віку й школярі дуже високо оцінюють дружбу та друзів, їх вплив на власне життя. Чим старшим стає учень, тим сильнішою стає його потреба бути у таких групах, де він отримує можливість реалізувати себе та відчути свою значущість. Хоча молоді люди мають свободу вибору індивідуального стилю життя, на них чинять великий вплив однолітки, котрі схиляють їх щось робити, відповідно до прийнятих в

цьому мікросередовищі систем цінностей та стереотипів поведінки. Таким чином, ставлення підлітків до оточуючого середовища та до самого себе, може трансформуватися під їх впливом.

У старших підлітків третій щабель займає термінальна цінність «кохання» (6,33). Такий розподіл цінностей є цілком закономірним, оскільки початок пубертатного періоду безперечно впливає не тільки на фізіологічні особливості підлітка, а й на його світогляд, поведінку; у підлітків виникає інтерес до протилежної статі, з'являється емоційна прив'язаність їй, зрештою, саме кохання. Важливим на цьому етапі є позитивна позиція та ставлення батьків (прояв поваги до дитини та її почуттів, відсутність глузувань).

Констатуємо, що термінальна цінність «краса природи та мистецтва» є однією із самих незначимих для підлітків. Так, деяке підвищення значущості цінності у середніх підлітків (11,39) завершується різким падінням до останнього щабля у старших підлітків (13,48). Пояснимо цю закономірність: по-перше, вік досліджуваної групи дуже юний, а переживання високих естетичних почуттів, пов'язаних з красою оточуючого світу та витворами мистецтва є характерним для більш зрілих особистостей; по-друге, індивідуальні особливості кожної людини різні, тож отримувати насолоду від споглядання прекрасного здатен не кожен, – і це природно; по-третє, система шкільного та сімейного виховання не приділяє чільної уваги розвитку естетичних цінностей.

Відтак, підлітки, розподіляючи термінальні цінності, роблять акцент групі конкретних цінностей («здоров'я», «щасливе сімейне життя», «наявність гарних та вірних друзів») та групі цінностей особистого життя («щасливе сімейне життя», «наявність гарних та вірних друзів» та «кохання»).

Розглянемо результати дослідження суб'єктивної ціннісно-сміслової реальності підлітків (методика «Ціннісний спектр» (ЦС) Д. Леонтєва).

Узагальнені дані за результатами дисперсійного аналізу представлено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5 - Результати дисперсійного аналізу за показниками методики «Ціннісний спектр» (Д. Леонт'єв)

Цінності	Середнє 12 років	Середнє 13-14 років	Середнє 15-16 років	Значення F- критерію Фішера
Добро	6,13	5,60	5,54	F = 0,57
Істина	4,27	3,96	3,85	F = 0,27
Краса	4,03	3,63	3,36	F = 0,74
Легкість	3,67	3,48	3,66	F = 0,12
Порядок	3,80	4,12	3,49	F = 1,16
Простота	2,73	3,43	3,15	F = 0,93
Самодостатність	2,83	3,04	2,80	F = 0,24
Смисл	4,03	4,32	4,67	F = 0,70
Досконалість	3,07	2,91	3,13	F = 0,19
Справедливість	4,40	3,99	3,69	F = 0,85
Унікальність	3,33	3,79	4,39	F = 2,32
Цілісність	3,93	4,24	3,72	F = 0,77

Отримані результати вказують на особливу значимість для підлітків всіх вікових підгруп цінності добра (6,13; 5,60; 5,54), яка загалом відноситься до загальнолюдських цінностей. Цінність «добро» завжди сприймається людиною у співвідношенні з категорією «зло», таким чином дії та поведінку людини завжди можна охарактеризувати з цих позицій.

Наступною значимою є цінність «смисл», яка у середніх та старших підлітків займає другий щабель (4,32; 4,67). З точки зору підлітка, смисл – це простий, чіткий, логічний ідеал (мета). Внутрішньо несуперечливий, а головне, такий що дає прості зрозумілі відповіді на всі основні життєві питання. Високі бали в категорії смисл ґрунтуються на загальних особливостях підліткового віку. Становлення сенсу життя в підлітковому віці значною мірою зумовлено розвитком процесів особистісного самоаналізу.

Другу позицію за значущістю у групі молодших підлітків займає цінність «справедливість» (4,40). Зазначена цінність має глибоке коріння, що

пов'язане з суспільним благоустроєм та її представленість в структурі цінностей підлітків є важливою характеристикою особистості.

«Унікальність», як ціннісна категорія обрана старшими підлітками, займає третю позицію в загальному рейтингу (4,39). Аналізуючи результати методики ми виявили, що найважливішими об'єктами для яких значима «унікальність» є життя та його часові виміри – теперішнє та майбутнє. Вважаємо, що така особливість пов'язана з наступними особливостями: по-перше, з бажанням підлітків «виділятися» серед оточення, будь-то одяг, манери поведінки чи матеріальні блага; по-друге, з поступовою переорієнтацією підліткової свідомості та зміною часової перспективи. Саме в цьому віці підлітки починають формувати усвідомлений образ майбутнього, до якого входять планування та постановка цілей, але для підлітків також важливим часовим простором є теперішнє як міра реалізації актуальних потреб.

У групі середніх підлітків третій щабель займає цінність «цілісність» (4,24), яка має тісний зв'язок зі змінами які відбуваються саме у підлітковому віці. Це формування самосвідомості та ідентичності.

Цінність «істина» у досліджуваних молодшої підліткової групи займає третю позицію (4,27) й пов'язана перш за все з уявленнями підлітка про чесність, справедливість.

Відтак, зміст емоційного компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, показав, що в системі домінуючих цінностей підлітків переважає група конкретних цінностей («здоров'я», «щасливе сімейне життя» та «наявність гарних та вірних друзів») і група цінностей особистого життя («щасливе сімейне життя», «наявність гарних та вірних друзів» й «кохання»). Стан суб'єктивної смислової реальності включає категорії «добро», «смысл», «справедливість», «унікальність», «цілісність», «істина». Виявлені психологічні особливості фактично є відображенням вікових змін в особистості підлітка, які пов'язані з розвитком самоаналізу та рефлексії, зміною часової перспективи й

становленням ідентичності. Тобто, виявлені значимі цінності мають емоційну забарвленість та привабливість і можуть проявлятися в поведінці підлітків у залежності від ситуації.

Наступним пунктом емпіричного дослідження став аналіз мотиваційного компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, що виявляє особливості ставлень підлітка як носія цінностей. Для його вивчення використано методику дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В. Карандашевим), рівень індивідуальних пріоритетів і методику «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової.

Показники цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів та результати дисперсійного аналізу представлено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6 - Результати дисперсійного аналізу за показниками цінностей на рівні індивідуальних пріоритетів (методика Ш. Шварца)

Цінності	Середнє 12 років	Середнє 13-14 років	Середнє 15-16 років	Значення F- критерію Фішера
Конформність	1,8	1,96	1,68	F = 2,08
Традиції	1,73	1,71	1,31	F = 5,16*
Доброта	2,35	2,37	2,12	F = 1,73
Універсалізм	2,47	2,43	1,94	F = 6,76*
Самостійність	2,10	2,37	2,29	F = 1,19
Стимуляція	2,42	2,69	2,39	F = 2,21
Гедонізм	1,86	2,73	2,12	F = 9,65*
Досягнення	1,86	2,14	2,02	F = 1,28
Влада	1,13	1,5	1,11	F = 3,51*
Безпека	2,12	2,24	1,92	F = 2,61*

За значимістю цінності було розподілено так. У групі молодших підлітків перший щабель займає цінність «універсалізм» (2,47), у середніх

підлітків цінність знаходиться на третьому місці (2,43). Головна мета цінності це розуміння, толерантність, захист благополуччя людей та природи. Підлітки мають прагнення розширювати коло соціальних контактів, проявляючи свою характерну надзначушу особливість – потребу у спілкуванні.

Наступний щабель займає цінність «стимуляція». У групі молодших та середніх підлітків має другу рейтингову позицію (2,42; 2,69), у старших – перше за значимістю місце (2,39). Сучасний світ пропонує безліч розваг від безпечних до таких, що можуть стати причиною травм чи загибелі, які доступні підростаючому поколінню. У групі підлітків значимість «стимуляції» пов'язана з прагненням гострих відчуттів, пошуком пригод, ризику та може спричинити появу адиктивної поведінки. На рівні нормативних ідеалів (досліджених за допомогою першої частини опитувальника) «стимуляція» у підлітків всіх груп займає 8 позицію із 10.

Цінність «самоствійність» є важливою для групи старших підлітків та займає другу позицію (2,29). Її сутнісні особливості було описано раніше. Зазначимо, що в структурі цінностей на рівні нормативних ідеалів і індивідуальних пріоритетів цінність «самоствійність» представлена в рівній мірі.

Цінність «доброта» займає третій щабель у групах молодших та старших підлітків (2,35; 2,12). Зазначимо, що на рівні нормативних ідеалів та індивідуальних пріоритетів відсутня розбіжність у показниках. Підлітки усвідомлюють значущість цінності «доброта» та проявляють її у поведінці.

В системі цінностей підлітків виявлено значущість категорії «гедонізм» (перша позиція у групі середніх підлітків – 2,73, третя позиція у старшій підгрупі – 2,12). Реалізація цієї цінності передбачає отримання насолоди та чуттєвого задоволення. Пояснимо це прагнення підлітків: по-перше, значущість насолоди у сучасному світі «прищеплюється» засобами масової інформації; по-друге, сучасне суспільство в якому формується підліток – це суспільство споживання, так званий консюмеризм, що характеризується

споживацтвом матеріальних благ та гедоністичною системою цінностей та настановлень. Особистість, що зростає в такому суспільстві, має значно меншу потребу в духовному розвитку.

За допомогою методу дисперсійного аналізу виявлено значимі відмінності у цінностях при переході від молодшого до середнього та старшого підліткового віку (рисунок 2.1). Аналіз вікової динаміки цінностей у групах молодших, середніх та старших підлітків показав, що статистично значимими виявилися результати дисперсійного аналізу за Р. Фішером наступних цінностей: «традиції», «універсалізм», «гедонізм», «влада», «безпека», при цьому значущість цінностей «традиції», «універсалізм» та «безпека» знижуються, а цінності «гедонізм» та «влада» мають найвищі значення у групі середніх підлітків.

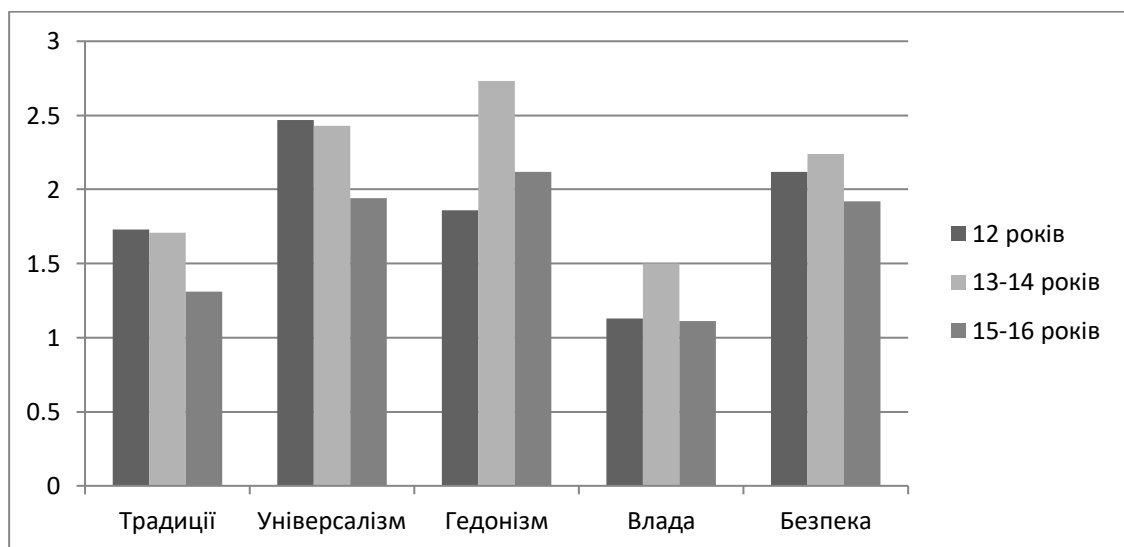

Рисунок 2.1 - Динаміка змін цінностей на рівні нормативних ідеалів у підлітків

Крім цього, необхідно відзначити особливості динаміки цінностей підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, які не досягли рівня статистичної значимості, а проявляються як тенденція: у групі старших підлітків зростає значущість цінностей «самостійність» та «досягнення» в порівнянні з молодшими підлітками, а суб'єктивна

значущість цінностей «конформність», «доброта» та «стимуляція» зменшуються. Така динаміка свідчить, що у підлітків з віком посилюється прагнення до досягнення результатів в діяльності й прагнення самостійності стосовно прийняття рішень та відповідальності за них.

Перейдемо до порівняння отриманих результатів у групі хлопців та дівчат-підлітків за параметром «цінності-стимули» методики дослідження ціннісних орієнтацій особистості Ш. Шварца. Для дівчат більш значимою є цінність «доброта» ($t = 2,01$; $p = 0,04$), яка в значній мірі орієнтована на збереження та підвищення благополуччя близьких людей. На відміну від дівчат, які більш орієнтовані на встановлення та підтримку позитивних контактів з оточуючими людьми, хлопці-підлітки зацікавлені в досягненні соціального статусу, прагненні домінувати, що проявляється значимістю цінності «влада» ($t = 3,77$; $p = 0,0002$).

Відтак, на рівні спонукальної сфери підлітків виявлено цінності, що відносяться до цінностей спілкування («універсалізм», «доброта»); цінності, що обумовлені віковими особливостями підлітків («самостійність»); цінності, зумовлені тенденціями розвитку суспільства («стимуляція», «гедонізм»).

Розглянемо результати дослідження мотиваційного компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, що виявляє спонукальні особливості поведінки підлітків (таблиця 2.7).

Таблиця 2.7 - Результати дисперсійного аналізу реальних ціннісних орієнтацій особистості (методика С. Бубнової)

Цінності	Середнє 12 років	Середнє 13-14 років	Середнє 15-16 років	Значення F- критерію Фішера
Приємний відпочинок	4,05	3,86	4,26	F = 0,57
Матеріальне благополуччя	1,92	2,36	2,92	F = 0,27
Пошук та насолода прекрасним	3,62	3,5	4,00	F = 0,74

Продовження таблиці 2.7

Допомога та милосердя	3,54	4,01	4,82	F = 0,12
Любов	2,98	3,46	3,50	F = 1,16
Пізнання нового	3,65	4,15	4,08	F = 0,93
Високий соціальний статус	2,98	3,26	3,00	F = 0,24
Визнання та повага людей	4,05	3,67	3,97	F = 0,70
Соціальна активність	2,54	2,76	2,61	F = 0,19
Спілкування	2,65	2,78	2,71	F = 0,85
Здоров'я	3,18	3,23	3,37	F = 2,32

Цінність «приємний відпочинок» має високі значення для кожної з груп підлітків: у молодших підлітків займає перший щабель (4,05), у середніх та старших підлітків – друге рейтингове місце (3,86; 4,26). Таким чином, для респондентів важливими є розваги, відсутність обов'язків, отримання насолоди. «Пізнання нового» є важливою цінністю всіх груп досліджуваних: молодші підлітки (3,65), середні (4,15) та старші підлітки (4,08), що відображує прагнення респондентів розширити свій кругозір, прагнення інтелектуального розвитку, активної роботи над собою та постійне самовдосконалення.

У рейтингу значущих ціннісних орієнтацій особистості високе значення має цінність «визнання та повага людей». У молодшому підлітковому віці має першу позицію (4,05), у підлітків середньої групи займає третій щабель (3,67). Цінність «визнання та повага людей» має велике значення для формування адекватної самооцінки, оскільки у підлітка який отримує повагу та визнання від оточуючих формується впевненість в собі та у власних силах, що в подальшому може бути основою успіху в різноманітних сферах життєдіяльності.

Цінність «допомога та милосердя» у групі старших підлітків займає першу за значенням позицію (4,82) та свідчить про готовність підлітків допомогти іншому, виявити співчуття та поблажливість. На нашу думку, такі

результати є свідченням впливу на свідомість підлітків подій, пов'язаних з виїздом за кордон внаслідок воєнних дій .

Підсумовуючи, зазначимо, що для підлітків є значимими такі спонукальні цінності: цінності саморозвитку («пізнання нового»), самоствердження («визнання і повага людей» та «самотійність»), гедоністичні («приємний відпочинок» й «гедонізм») і альтруїстичні («допомога й милосердя»), цінності спілкування («універсалізм» та «доброта»), пошук нового і отримання гострих відчуттів («стимуляція»). Виявлені особливості мотиваційного компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій, характеризуються типовими потребами, а особливістю досліджуваного параметру є те, що виявлені значимі цінності відображуються в спонуканні до певних дій, поведінки, отже реалізації в діяльності.

Порівнюючи результати дослідження компонентів ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій , ми помітили, що в структуру кожного з компонентів включені різні групи цінностей, підтверджуючи, що загальна структура ціннісно-мотиваційної сфери підлітків характеризується неузгодженістю компонентів та дисгармонійністю. Якісний та кількісний аналіз результатів показав, що виїзд за кордон внаслідок воєнних дій зумовив деякі зміни у провідних цінностях усіх вікових груп дітей підліткового віку.

В результаті психодіагностичного дослідження ми отримали якісні та кількісні дані, які свідчать про певні рівні ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій – репродуктивний і творчий.

Встановлено показники розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітків творчого рівня: значущість вищих цінностей (добро, милосердя, свобода та інші); вагомість цінностей пізнання та розвиток; вираженість тенденції до самотійності й незалежності та орієнтації на досягнення; здатність до постановки особистісних перспектив; соціальної взаємодії, яка

базується на принципах взаємоповаги, толерантності й чесності; естетичний розвиток.

Репродуктивний рівень розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітків має такі особливості – низька значущість вищих духовних і загальнолюдських цінностей; відсутність спрямованості на особистісний розвиток і досягнення, самореалізацію; у міжособистісній взаємодії відсутні прояви толерантності та взаємоповаги по відношенню до оточуючих; низький рівень значущості естетичних цінностей.

У групі молодших підлітків виявлено, що цінності «вихованість», «життєрадісність», «чесність» – знаходяться в межах творчого рівня розвитку. Решта цінностей («освіченість», «відповідальність», «самоконтроль», «сміливість у відстоюванні думок» та інші) – відповідають межах репродуктивного рівня розвитку.

Результати підлітків середньої групи розподілені так: творчий рівень – включає цінності «вихованість» та «життєрадісність»; репродуктивний рівень розвитку встановлено для цінностей «незалежність», «освіченість», «відповідальність», «самоконтроль», «турботливість», «чесність» та інші.

У старшій групі підлітків розподіл результатів за величиною показника інструментальних цінностей показав, що творчий рівень розвитку цінностей – ідентичний результатам, отриманих у середній групі, за винятком цінності «освіченість», для якої встановлено творчий рівень. Цінності «високі вимоги», «дисциплінованість», «раціоналізм», «сміливість у відстоюванні думок», «терпимість», «широта поглядів», «тверда воля», «ефективність у справах», «нетерпимість до недоліків» мають репродуктивний рівень сформованості.

Розподіл показників нормативних цінностей-ідеалів показав, що рівні розвитку для підлітків молодшої та середньої групи ідентичні: творчий рівень встановлено для цінностей «конформність», «доброта», «універсалізм», «самоствійність», «гедонізм», «досягнення» та «безпека»; репродуктивний рівень розвитку мають цінності «традиції», «стимуляція»,

«влада». У групі старших підлітків розподіл цінностей співпадає за винятком цінності «універсалізм», яка знаходиться в межах репродуктивного рівня розвитку.

Загальний розподіл рівнів розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій : молодші підлітки: творчий – 46 %; репродуктивний – 54 %; середні та старші підлітки: творчий – 42 %; репродуктивний – 58 %.

Не можна не помітити, що показники підлітків є досить високими у значній кількості цінностей (творчий рівень розвитку). Зазначене свідчить про те, що ціннісно-мотиваційні утворення, які відображують систему цінностей, мотивів та особистісних смислів підлітка, розвинуті на певному рівні. Цей факт може пояснюватися тим, що ціннісно-мотиваційна сфера підлітків та її структурні компоненти активно формуються саме у підлітковому віці та продовжують свій розвиток упродовж всього життя. Проте певна кількість цінностей, значимих для загального розвитку особистості, знаходиться в межах репродуктивного рівня розвитку: пізнавальних (цінності «дисциплінованість», «сміливість у відстоюванні думок», «терпимість», «широта поглядів» та інші); емоційних («краса природи та мистецтва», «пізнання», «щастя інших», «творчість», «самодостатність», «досконалість»); мотиваційних («досягнення», «традиції», «соціальна активність», «здоров'я» та ін.).

Відтак, результати емпіричного дослідження засвідчили недостатній рівень сформованості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні та зумовили необхідність розробки практико-орієнтованих заходів цілеспрямованого впливу на даний феномен.

2.3. Обґрунтування шляхів та засобів гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій

Проблема створення умов для цілісного, гармонійного розвитку ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій, є одним із пріоритетних напрямів діяльності фахівців-психологів. Такий розвиток не буде повноцінним без включення заходів, що сприятимуть формуванню ціннісно-мотиваційної сфери та її компонентів. Реалізація завдання можлива за рахунок створення спеціальних психолого-педагогічних умов не тільки психологами, а й педагогами закладів освіти задля сприяння формуванню ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон.

Теоретичним обґрунтуванням побудови психолого-педагогічної програми постали основні положення особистісно-орієнтованого підходу у навчально-виховному процесі (Г. Балл, І. Бех, С. Максименко та ін.); принципи формування духовного простору особистості в працях М. Боришевського, М. Савчина та ін.; наукові доробки дослідників щодо механізмів формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків (І. Галян, І. Канєєва, В. Фоменко та ін.).

Наведені положення, на котрі ми спирались при розробці психолого-педагогічної програми гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, які виїхали за кордон унаслідок воєнних дій, співвідносяться із провідними ідеями науковців щодо психологічного супроводу. Тож, розглянемо його загальні особливості. Так, В. Попов визначає супровід, як особливу форму здійснення пролонгованої соціальної й психологічної допомоги [76, с. 49]. За твердженням дослідників, її вагомою особливістю виступає власне пошук джерел і ресурсів для ціннісного розвитку особистості. На думку науковців, у ході супроводу відбувається залучення підлітка до соціокультурних цінностей [84, с. 196], сприяння самовизначенню та обранні життєвого шляху особистістю [91, с. 42], розвиток моральної спрямованості школярів [46, с. 52]; важливою умовою його реалізації є те, що він може здійснюватися тільки у плідній співпраці з усіма суб'єктами взаємодії: дітьми, батьками, педагогами та психологом.

Відтак, впровадження психолого-педагогічного супроводу є необхідною умовою гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні. Засобами профілактики й діагностики, психолого-педагогічної просвіти працівники соціально-психологічної служби школи і педагоги повинні реалізовувати завдання не лише навчання й виховання, але й сприяти гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків.

Особливої уваги заслуговує дослідження засобів гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні. Для зручності ми об'єднали їх у дві групи: педагогічні для психологів, соціальних педагогів, вчителів (лекції, практичні семінари, виступи на круглих столах і методичній раді) й активного соціально-психологічного навчання із підлітками (соціально-психологічний тренінг).

Психологічним чинником, що є значним фактором впливу на особистість школяра та його ціннісно-мотиваційну сферу, являється соціально-психологічний тренінг. Соціально-психологічний тренінг, як активний спосіб навчання, може бути використаний, як альтернатива традиційним методам і формам навчання [89, с. 75]. Оскільки ціннісно-мотиваційна сфера підлітків має тричленну структуру й складається із пізнавального, емоційного і мотиваційного компонентів, важливо, що у ході реалізації соціально-психологічного тренінгу задіяні усі вказані компоненти. Соціально-психологічний тренінг має на своїй меті розкриття особистісного потенціалу підлітка, сприяє його саморозвитку посередництвом активного процесу самопізнання. Зазначене розширює кордони власного «Я» індивіда та сприяє формуванню адекватної самооцінки й побудові реального «Я» образу. Наголосимо, що перераховані особливості ціннісно-мотиваційної сфери активно формуються саме в підлітковому віці. Зазначений факт підтверджує необхідність включення соціально-психологічного тренінгу до роботи із підлітками, які виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні.

Аналіз психологічних механізмів формування цінностей, мотивів та особистісних смислів дозволяє перенести їх зміст на гармонізацію ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, в ході психолого-педагогічного супроводу:

1. Прямий вплив на ціннісно-мотиваційну сферу особистості, із метою засвоєння (інтеріоризації) цінностей. Задля цього варто використовувати анкети, міні-інтерв'ю, усні бесіди зі школярами стосовно проблем життєвих цілей, основних суспільних й індивідуальних цінностей, про пріоритети у світогляді, про особливості вибору у ситуаціях невизначеності.

2. Використання механізму ідентифікації із метою формування заданого відношення до конкретного об'єкта. Підліток може ототожнювати себе не лише з іншою людиною, але й із ідеалами, зразками, із суспільними цінностями, зі своїми прагненнями, цілями і у процесі такого ототожнення або порівняння, учень починає бачити свої особливості по новому, оперує тим відношенням, котре виникає у результаті порівняння себе із оточуючими.

3. Використання стимульної мотивації для активного прояву засвоєних норм і цінностей у власній поведінці й діяльності, що є характеристикою механізму інтерналізації. Застосування змагальної мотивації може розглядатись як суттєва складова пізнавальної мотивації старшокласників, що бере участь у актуалізації цінностей і смислових орієнтацій. Чим глибше особистісний смисл, породжуваний цим змагальним мотивом, й чим сильніше те ставлення, яке виникає в підлітка до цілей конкретної діяльності, тим ймовірніше, що цей мотив стане мотивом-перспективою, найстійкішим компонентом загальної мотивації підлітків і буде частиною поведінкових стратегій і орієнтирів.

Програму сприяння формуванню ціннісно-смислових настановлень «Ціннісно-мотиваційна сфера у підлітковому віці: шлях розвитку» реалізовано в формі соціально-психологічного тренінгу, котрий включав міні-лекції, техніку «мозкового штурму», групові дискусії, рольові ігри та

психодраматичні вправи; самостійну роботу в формі творчих домашніх завдань. Формувальний вплив можливий завдяки використанню таких прийомів й технік, як: психодрама (розігрування і реконструкція змісту проблемної ситуації та моделювання ефективних шляхів її вирішення), дискусії й рефлексія (відчуттів, вправи на самопізнання та зворотний зв'язок).

Основна мета програми полягає у здійсненні систематичного і цілеспрямованого впливу на формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон унаслідок воєнних дій .

Визначено основні завдання програми:

- 1) поглиблення знань про поняття «цінності», «мотиви» та «сенси»;
- 2) усвідомлення прийнятої системи цінностей в їх індивідуальному осмисленні;
- 3) розвиток прагнень до повноцінної особистісної самореалізації;
- 5) формування умінь свідомо будувати власну життєву стратегію тощо.

Завдання програми вирішуються на таких трьох рівнях:

1 рівень – інформативний: тут з'ясовуються уявлення й знання підлітків по темі заняття.

2 рівень – особистісний: тут створюється позитивне емоційне ставлення до теми заняття (посередництвом схвалення та підтримки).

3 рівень – усвідомлення: підліток вчиться усвідомлювати, що саме з ним відбувається; спрямованість на розвиток самопізнання, саморозуміння й самоконтролю.

Програма формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, розрахована на 12 занять. Заняття програми спрямовані на розвиток ціннісно-мотиваційної сфери підлітків через: розширення уявлень про поняття «цінності», «сенси», «мотиви»; емоційний – сприяння формуванню ціннісно-мотиваційної сфери підлітків через емоційно-оцінне ставлення до значущих об'єктів та розвиток усвідомлення своєї власної системи цінностей; активізацію самопізнання;

мотиваційний – спрямований на розвиток мотиваційного компонента ціннісно-мотиваційної сфери підлітків.

Кожне заняття є логічним продовженням попереднього та підґрунтям для наступного. При цьому, кожне заняття спрямоване на вирішення певних специфічних задач, зумовлених загальною метою й завданнями програми формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, які виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, для досягнення котрих застосовуються різноманітні методичні прийоми й техніки.

Структура кожного заняття програми складається із початкового, основного й завершального етапів. Так, для початкового етапу заняття характерним являється підняття групової енергії, формування позитивної психологічної атмосфери в групі й налаштування учасників до заняття. Підлітки, за бажанням, можуть розкрити і розділити власні почуття і настрої на початку заняття із іншими членами групи, або поділитися спогадами та роздумами, що виникли після попереднього. Використовуються вправи, що стимулюють емоційну активність школярів та сприяють формуванню невимушеної атмосфери й підвищення загального рівня довіри між учасниками групи. Описаний етап реалізовується шляхом використання вправ на «розігрів».

Важливою складовою у реалізації мети психолого-педагогічної програми виступає основний етап заняття, під час котрого використовуються форми роботи: міні-лекції для засвоєння теоретичного матеріалу, метод мозкового штурму й групові дискусії для стимулювання процесу творчої активності й пошуку шляхів вирішення проблемних питань, а також рольові ігри та психодраматичні вправи із метою активного самоусвідомлення і самопізнання.

Завершальний етап заняття характеризується такими особливостями: підведення підсумків, зворотній зв'язок і рефлексія проведеного заняття учасниками групи. Це сприяє самоаналізу членами групи своїх власних почуттів й думок, їх порівняння із іншими учасниками групи. Проведення

шеренгу дозволить керівнику групи виявити можливі проблемні місця та внести відповідні зміни у подальшу роботу із підлітками. Підсумковий етап заняття може відбуватись й у іншій формі, наприклад, шляхом написання листів із побажаннями керівнику групи щодо подальшої роботи.

Кожне заняття тренінгу спрямоване на розвиток конкретного аспекту ціннісно-смилових настановлень (пізнавального, емоційного, мотиваційного). Так, розширення та збагачення знань учасників групи щодо понять «цінності» та «смили» можливе завдяки використанню різноманітних повідомлень, міні-лекцій інформаційного характеру, групових дискусій для обговорення теми заняття, вправами. Наприклад, вправа «Метафора» сприяє усвідомленню учасниками поняття «цінність», для чого необхідно представити та описати себе в якості певної цінності (яка її роль для людини чи суспільства, як вона взаємодіє з іншими цінностями, тощо); вправа «Девіз» сприяє аналізу різноманітних життєвих принципів та визначенні власного (для цього у формі групової дискусії обговорюються життєві принципи у вигляді метафор).

Осмислення учасниками різноманітних цінностей (загальнолюдських, професійних та інших) та стимулювання розвитку усвідомлення їх значимості, відбувається за допомогою різноманітних технік та рольових ігор. Так, вправа «Цінності» сприяє усвідомленню власних цінностей (головних та другорядних) шляхом вибору із запропонованого керівником групи списку (або складеного всіма учасниками під час обговорення) п'яти найголовніших цінностей та двох менш актуальних на даний час. Вправа «Карта майбутнього» сприяє створенню в уяві підлітка образу власного майбутнього з подальшим схематичним зображенням на малюнку. Під час обговорення тренер спрямовує аналіз учасників на встановлення взаємозв'язку між поставленими життєвими цілями, перспективами та власними цінностями.

Використання психодраматичних вправ та рольових ігор стимулює учасників до реалізації власних цінностей і нових, засвоєних у результаті

проходження тренінгу цінностей. Так, вправа «Королівство» має на меті переживання учасниками себе в різних соціальних ролях, для яких є характерними ті чи інші риси та цінності (король чи королева, слуга, принцеса, тощо). Зворотний зв'язок проведеної вправи стимулюватиме у учасників аналіз власної поведінки, її порівняння з типовим поведінням в школі, вдома та, в результаті, усвідомлення та формування загальнолюдських якостей, цінностей.

Формування структурних компонентів ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, під час реалізації психолого-педагогічної програми відбувається через актуалізацію їх механізмів (інтеріоризація, ідентифікація, інтерналізація) запропонованими прийомами, вправами та техніками тренінгу.

Проведення тренінгових занять відбувається з дотриманням основних принципів роботи в групі:

1. Принцип активності учасників передбачає залучення підлітків до всіх видів роботи під час тренінгу.
2. Принцип зворотного зв'язку, в ході реалізації якого відбувається висловлювання членами групи власних вражень, почуттів, що виникали під час проведення тих чи інших вправ, тощо.
3. Принцип рівності учасників та керівника групи (принцип діалогічної взаємодії) характеризується рівноправною взаємодією, спілкуванням, визнання цінності іншої людини.
4. Принцип конфіденційності забезпечує відчуття психологічної безпеки та впевненості членів групи в тому, що будь-яка інформація, повідомлена під час тренінгового заняття, не буде виходити за його межі.
5. Принцип об'єднання навчання, розвитку та терапевтичних аспектів заняття.
6. Принцип довіри має на меті встановлення довірливого, щирого рівня спілкування та взаємодії як між учасниками групи, так і з керівником [10].

В реалізації розробленої психолого-педагогічної програми необхідно враховувати вимоги до тренера. Так, Т. Яценко виокремлює такі: спроможність ведучого групи визнавати власні помилки, поводити себе так, як вимагає від інших учасників, вступати в конфронтацію з членами групи (якщо в цьому є необхідність), бути щирим та встановлювати тісний емоційний контакт з учасниками, вміти надавати підтримку, уникати нав'язування власних цінностей та переконань іншим членам групи [97].

Наведені особливості знайшли відображення в структурі розроблених занять психолого-педагогічної програми «Ціннісно-мотиваційна сфера у підлітковому віці: шлях розвитку». Розглянемо їх зміст:

Тема 1. Види та значення цінностей та смислів у житті людини.

Мета: знайомство з групою та налагодження психологічного контакту, створення позитивної мотивації й зацікавленості у роботі тренінгу, прийняття правил взаємодії в групі, ознайомлення з метою занять та тренінгу загалом, актуалізація у свідомості підлітків знань про цінності та смисли.

1. Вступне слово. Повідомлення мети занять.

2. Знайомство з учасниками, встановлення міжособистісних контактів для продуктивної взаємодії, обговорення правил роботи в групі. Виконання вправ на знайомство та розігрів («Сніговий клубок», «Ніхто не знає, але я...», «Атоми і молекули», тощо).

3. Виконання вправ, спрямованих на розвиток творчої уяви підлітків та усвідомлення понять «цінності», «смысл». Прикладом подібних вправ може бути «Метафора» – учням необхідно описати себе в якості певної цінності, відповісти на питання для чого вона існує, чи впливає на оточуючих та як саме, тощо; вправа «Девіз» спрямована на розвиток усвідомлення підлітками власного життєвого сенсу, для цього можуть використовуватися прислів'я «Бери від життя все, ти цього вартий», «Краще синиця в руках, ніж журавель у небі» та інші. Після вправи проводиться обговорення. Учням пропонується відповісти на питання який девіз їм найближчий, який відображує їх власний життєвий смысл, тощо.

4. Завершальний етап – обговорення проведеного заняття учасниками.

Тема 2. Смысл життя та ціннісний вибір людини.

Мета: знайомство учасників із концепціями цінностей, життєвих та особистісних смислів; визначення їх видів та функцій.

1. Виконання учасниками вправ на розігрів, налаштування на роботу у групі. Можна використати вправи: 1 – демонстрація настрою невербально, за допомогою рухів, всі інші учасники повторюють, а по закінченню намагаються розгадати настрій один одного; 2 – вправа «Мобільні телефони пліткують» (учасникам необхідно спілкуватися один з одним від імені власних телефонів, розповідаючи про власного господаря).

2. Міні-лекція «Наукові концепції цінностей».

3. Перегляд короткометражного відеофільму: «Сенс життя» (В.Франкл). Сюжет відеоролику полягає в тому, що лектор говорить про сенс життя сучасної молоді, звертаючи увагу аудиторії на тому, що необхідно сприймати людину не такою, яка вона є, а кращою, а це – найкращий стимул для саморозвитку особистості. Після перегляду обов'язковим є етап обговорення та рефлексії учасниками почуттів, думок, що викликав перегляд відеофільму.

4. Психодраматична техніка «Самопізнання» (Д. Кіппер) [17]. Техніка гри: ведучий передає учаснику матрьошку й говорить наступне: «Нам цікаво знати, хто ти така та що саме ховається за твоєю зовнішньою оболонкою. У людині є багато пластів. Верхній помітний усім, а от нижні шари дуже особисті, інтимні для людини. Я пропоную тобі стати «матрьошкою». Спочатку опиши себе, яким саме ти є для світу. Потім відкрий матрьошку та знайди там приховану версію себе, шар, який лежить відразу під зовнішнім. Опиши його теж. Тоді відкрий наступний – там буде більш глибокий пласт. Будь ласка, продовжуй опис доти, доки не дійдеш до дуже інтимного, такого, який нікому не хочеться показувати».

Коли учасник погоджується представити себе таким чином, ведучий може сказати: «Будь ласка, візьми матрьошку у руки та починай зі слів «Це я

(назвіть себе), яким я є для людей...» і т. д. Необхідно додати, що кожен учасник може зупинитися в будь-який момент цієї вправи.

Тема 3. Цінності та смисли в моєму житті.

Мета: спрямованість на усвідомлення значимості цінностей для кожного учасника групи, формування цінностей у підлітків як принципів їх життя.

1. Налаштування учасників на роботу у групі. Використовуються вправи-розминки: «Комплімент» – учасники говорять приємні побажання учаснику, що сидить праворуч; «Тарабарська мова» підлітки, об'єднавшись у підгрупи (3-5 осіб) протягом 5 хв. спілкуються на незрозумілій мові, необхідно бути якомога більш експресивним, використовувати жести, міміку, тощо.

2. Вправа «Перетворення». Учасники вільно пересуваються по приміщенню. Ведучий пропонує уявити себе то людиною похилого віку, то малюком, який не вміє ходити, то стрункою балериною та рухатися у відповідності до цих образів. Можна уявити себе будь-якою твариною, птахою чи комахою. Темп руху обирають самі учасники. За оплеском ведучого всі учасники застигають у тому положенні, яке була останнім, потім розслабляються. Всі роблять декілька глибоких вдихів та видихів.

Під час обговорення основне питання: у якому образі було комфортніше та звичніше, чому? Учасники мають проаналізувати наскільки довго вони знаходяться у такому образі і чи влаштовує він їх?

3. Діагностична вправа «Цінності». Ведучий групи презентує учасникам список цінностей (наприклад, мир в країні, суспільне визнання, сім'я, задоволення, розваги). Підліткам необхідно із переліку обрати 3 найголовніших цінностей та дві не дуже значимі. Після вправи проводиться обговорення.

4. Дискусія на тему визначення сенсу життя. Ведучий групи пропонує обговорити наступні твердження відомих психологів, філософів щодо сенсу життя: «Лише тварина не буває стурбована сенсом свого існування»

(В. Франкл); «Усе суще народжене без причини й вмирає випадково. Безглуздо те, що ми народжуємось, безглуздо, що вмираємо» (Ж.-П. Сартр).

5. В якості завершальної вправи пропонується написати короткого листа-повідомлення для ведучого. В ньому необхідно акцентувати увагу на тому, що подобається, а що – ні, як можливо покращити заняття, тощо. На наступних заняттях ведучий враховує слушні зауваження учасників.

Тема 4. Цінності майбутнього.

Мета: сприяти усвідомленню підлітками власної системи цінностей, їх рівнів, залежності від потреб, взаємопов'язаність цінностей та смислу майбутнього самовизначення.

1. Використовуються вправи на розігрів: «Зіпсований телефон» – кожен учасник дотиком, по колу, передає іншому учаснику настрої, із яким прийшов на заняття. Останній учасник має відчутти та розгадати передану емоцію.

2. Вправа «Намалюй свій настрої».

Учасникам пропонують намалювати свій настрої. Для цього їх забезпечують кольоровими олівцями і аркушем паперу. Ведучий пропонує творчо поставитися до завдання, вибрати кольори, якими б найточніше вони могли передати свої відчуття зараз. Обговорення: «Як би ви назвали свій малюнок?», «Якщо б він міг говорити, щоб він вам сказав?».

3. Аналіз притчі «Найважливіші речі».

В обговоренні притчі підлітки мають відповісти на питання: Які саме життєві цінності схожі на велике каміння, а які – на мале, які – на пісок? Як же ви їх розрізняєте? В якому порядку ви «наповнюєте глечик» на цьому етапі свого життя? Як саме можна більше дбати про велике каміння?

4. Вправа «Карта майбутнього». Пропонується уявити власне майбутнє у вигляді карти, це сприятиме більшій усвідомленості підлітками цілей життя.

Метафоричне вираження цілей в вигляді пунктів на карті, і шляхів їх досягнення – в вигляді доріг, сприяє побудові в уяві наочної картини

власного майбутнього. Після створення такої карти, кожен зможе співвіднести цілі між собою та зрозуміти, наскільки вони поєднуються одна із одною, які саме перешкоди зустрічаються на шляху до їх досягнення, та які відкриваються можливості...

«Накресліть карту свого майбутнього. Ваші головні цілі позначте, як пункти місцевості, у яких Ви хотіли би опинитись. Позначте також другорядні цілі на шляху до ключових. Придумайте та напишіть назви для «пунктів-цілей», до яких Ви прагнете у особистому та професійному житті.

Намалюйте також вулиці й шляхи, по яких будете йти. Як Ви будете добиратись до своїх цілей? Найкоротшим або ж обхідним шляхом? Які перешкоди Вам потрібно здолати? На яку допомогу Ви можете розраховувати? Які місця доведеться перетнути на своєму шляху: квітучі й родючі краї, пустелі або ж занедбані місця? Ви прокладатимете стежки наодинці, з ким-небудь?

А тепер запишіть свої роздуми із приводу Вашої карти майбутнього. Де знаходяться ключові цілі та наскільки вони поєднуються одна з одною? Де саме на Вас чекає небезпека? Звідки ви плануєте черпати енергію для того, щоб досягти бажаного? Які почуття викликає дана картина? На це 15 хв.»

5. Вправа «Лист собі».

Учасникам роздаються конверти, а на них вони пишуть власну адресу. Потім кожен пише лист самому собі у майбутнє (наприклад, через 3-6 місяців), запечатує його в конверт та віддає ведучому.

Ведучий відправляє їх поштою через деякий тривалий час. З такого листа чітко видно, як змінились цілі, вбачаються власні досягнення та відчувається підтримка з минулого.

6. На завершення заняття обов'язково проводиться шерінг.

Тема 5. Хто Я?

Мета: підтримка подальшого самопізнання та саморозкриття підлітків, усвідомлення власних життєвих позицій, ролей.

1. Використання вправ на розігрів групи. Вправа «Вільний стілець» – учасники сидять на стільцях, розташованих по колу, а ведучий (або доброволець) стоїть в його центрі, бо вільний стілець для нього відсутній. Ведучий оголошує, хто буде мінятися місцями: наприклад, «Міняються місцями ті, хто вміє готувати», або «...ті, у кого блакитні очі», та інші. Всі, для кого твердження є правильним мають встати зі своїх стільців та швидко сісти на вільне місце. Учасник, який залишився без стільця стає ведучим.

2. Вправа «Хто Я?».

Учасникам пропонується розділити аркуш паперу на три вертикальні графи: в першій графі відповісти на питання «Хто Я?».

Для цього треба швидко написати 10 слів-епітетів; писати потрібно у тому порядку, в якому вони виникають. У другій графі написати, як на це питання відповіли би ваші батьки та знайомі. В третій графі на те ж питання відповідає хтось з групи. Для цього всі кладуть свої підписані аркуші на стіл, вони перемішуються, потім кожний, бере аркуш зі столу і пише про ту людину, аркуш якої йому попався.

Потім аркуші знову складаються на стіл і кожен забирає свій.

При обговоренні треба звернути увагу на те: чи повторюється будь-яка риса, слово у всіх графах; кількість слів у першій графі (наскільки людина добре знає про себе); співвідношення позитивних і негативних епітетів (ставлення до себе); співпадають чи ні уявлення інших про цю людину.

3. Рольова гра «Королівство» спрямована на переживання себе в різних соціальних ролях та стимулювання власного самовизначення.

Суть гри полягає у наступному – кожен учасник обирає, або створює власну роль. Першими обираються ролі Короля та Королеви, потім вони обирають декількох учасників та призначають їх міністрами й генералами, слугами та принцесами, принцями і т. д. Кожен з цих обраних людей, у свою чергу, обирає одного або ж двох персонажів та дає їм відповідні ролі. Важливо, щоб усі учасники отримали ролі.

Дія 1. Кожному учаснику дається шанс змінити щось у «Королівстві» та обрати для інших учасників іншу роль. Після цього кожен знову називає свою нову роль, щоб стало очевидно, як саме змінилась структура королівства.

Дія 2. Кожному гравцеві дається шанс змінити свою власну роль у «Королівстві», діючи за тими ж правилами. Після цього, структура держави встановлюється остаточно.

При обговоренні вправи тренер звертає увагу учасників на те, що деякі особи зберегли власну роль, інші – змінили. Необхідно встановити, які почуття викликала в учасників та чи інша роль, в якій було комфортно та інше.

4.Заключний шерінг.

Тема 6. Який Я насправді?

Мета: розвиток самопізнання підлітків, сприяння самоаналізу, усвідомлення власних цінностей.

1.Вправа на розігрів: «Моя індивідуальність» – по колу передається іграшка, при цьому кожний по черзі говорить своє ім'я і називає риси, які йому притаманні й які починаються з букв у імені (наприклад, Віктор – ввічливий, інтелектуальний, комунікабельний, товариський, оптиміст, реаліст).

2. Вправа «Самоаналіз». Ведучий роздає учасникам по 2 листки паперу. На одному листку треба написати перелік того, «За що я люблю себе?», на другому – «За що я не люблю себе?». При обговоренні учасникам необхідно звертати увагу на власні відчуття та переживання під час виконання вправи. Ведучий може спрямувати дискусію на обговорення того, як можна позитивно сприймати те, за що учасники себе не люблять, тощо.

3. Психодраматична техніка «Чарівна крамниця». Ведучий оголошує, що відчиняється загадкова «чарівна крамниця», в якій він є власником, а товар – це цінності, які не можна купити, а лише обміняти на іншу цінність. За власним бажанням підлітки підходять до крамнички, але лише тоді, коли

відчувають прагнення отримати щось, про що вже давно мріють. Це може бути щастя, здоров'я, впевненість, тощо. В обговоренні справи необхідно звертати увагу, на що згодні були учасники обмінювати необхідну їм цінність, які почуття викликало володіння бажаною та інше.

4. Вправа «Тільки від мене залежить»

Учасникам пропонується закінчити речення «Тільки від мене залежить...», але не менш ніж 10 варіантами. Спочатку учасники тільки записують закінчення речення на аркушах, а потім голосно промовляють їх.

Вправа сприяє формуванню відповідальності за власні вчинки.

5. Вправа «Груповий звук».

Усі учасники сидять у колі. По черзі кожен учасник вимовляє (виспіває, викрикує чи шепоче...) будь-який звук, який би виражав його сутність. На наступному етапі усі учасники мають відтворити свої звуки одночасно і втримувати цей «груповий звук» стільки, скільки потрібно. При обговоренні справи учасники роблять акцент на своїх відчуттях.

6. Обговорення учасниками проведеного заняття.

Тема 7. Моє майбутнє.

Мета: акцентувати увагу на найближчих цілях, моделювання впевненої поведінки.

1. Вправа на розігрів «Ловля молі». Ведучий вказує на одну із учасниць гри, репрезентуючи її як «господиню, котра запросила присутніх для того, аби усі разом допомогли їй позбавитись молі». Потім ведучий пропонує усім «вбити по 10 штук молі» та демонструє, як треба «вбивати цю комаху», плескаючи у долоні. Всі присутні беруть участь в цьому дійстві.

2. Вправа «Мета».

Ведучий пропонує учасникам визначити 10 основних цілей, які він прагне реалізувати в наступному році.

Під час обговорення підлітки відповідають на наступні питання:

1. Що ти зробиш спочатку?
2. Що ти будеш мати, якщо виконаєш усе, що спланував?

3. Що саме треба зробити для реалізації цілей? Хто має допомогти тобі?

3. Вправа «Ланцюжок добрих і поганих наслідків».

Участь беруть всі учасники, ведучий називає вихідну ситуацію і запитує першого учасника: «Що в цьому хорошого?», після відповіді ведучий запитує іншого: «А що в цьому поганого?». Наприклад, вихідна ситуація: «промочити ноги». Промочити ноги – це погано, бо можна захворіти. Захворіти – це добре, тому що не потрібно ходити у школу. Не ходити в школу - це погано, бо сумно сидіти дома. Сидіти дома – це добре, бо навчишся гратись самотійно. Грати самотійно – погано, тому що відвикаєш від друзів. Відвикати від друзів – це добре, тому що, коли мене відвезуть у село, я не буду сумувати.

Можна почати розмову зі зворотного запитання. Ведучому потрібно безпомилково чергувати питання про «добре» і «погане».

4. Вправа «Напарники».

Учасники поділяються на пари та отримують завдання: звернутись до напарника із проханням, демонструючи різноманітні стилі поведінки: дуже впевнено й ставлячи себе вище за інших; поступаючись співрозмовнику, немов підкорюючись; із почуттям власної гідності, проте без виклику. Кожен учасник повинен спробувати себе у всіх варіантах поведінки.

5. Ауторелаксація «Коло впевненості».

Уявіть собі невидиме коло на підлозі приблизно за півметра від себе. Зайдіть у коло і уявіть собі, що ви досягай успіху. Ваша заповітна мрія – здійснилася. У цій ситуації ви повністю виявили всі свої здібності. Ви можете пишатися собою. Вас всі вітають – близькі вам люди, друзі, знайомі. Ви переповненні відчуттями. Побудьте у цьому стані стільки, скільки відчуваєте потрібність. Коли будете готові повернутися, тоді розплющте очі.

6. Заключний шерінг.

Тема 8. Мої можливості

Мета: відпрацювання навичок впевненої та відповідальної особистості.

1. Вправи на розігрів: «Гра голосом» – кожен учасник вимовляє привітальні слова з різною інтонацією, головне – не повторюватись. Приклади інтонацій (голосно, схвильовано, з викликом, ніжно, мрійливо та інші).

2. Вправа «Могутність». Учасникам пропонують закінчити речення «Я можу...» (не менше 20 речень). Підкресліть саме ті, які можете лиш ви або ж деякі ваші знайомі. Зачитайте Ваші «могучки».

Ведучий: «Як Ви думаєте, що таке могутність?» Правильно, це вміння. І чим більше їх є в людини, тим вона могутніша, тим більше вона може, уміє робити творити та створювати. Могутня людина - це сильна людина, й зовсім не обов'язково – фізично. Сила цієї людини у тому, що вона багато чого вміє та розраховує на свої сили, не здається й не опускає руки, готова навчитись ще чому-небудь, якщо відчуває таку потребу. Будьте же сильними, могутніми, навчайтесь створювати й творити і прагніть довести кожне діло до кінця».

Закінчіть речення «Я зможу...».

3. Вправа «Два стільці». Ведучий обирає з групи добровольця, який займає один із двох стільців у центрі кола й проговорює наступну інструкцію: сядьте на перший стілець й у ролі «нападаючого» звинувачуйте себе у невиконанні запланованого. Запишіть звинувачення. Потім пересядьте на другий стілець й у ролі «захисника» спробуйте виправдати себе. Запишіть. Після цього спробуйте знайти компроміс між «нападником» та «захисником».

В обговоренні необхідно звернути увагу учасників на те, що заважає нам не виконувати поставлені завдання, чи зменшують виправдання нашу відповідальність, тощо.

4. Вправа «Я – господар». Учасникам по черзі необхідно зробити або сказати щось, щоб усі зрозуміли, що господар тут він. Потім, господар,

учасник, який перший брав участь передає свої повноваження іншому учаснику («Господарем будеш ти!!!»). Претенденту необхідно або назватись, або ж сказати будь-яку фразу, щоб усі зрозуміли, що це сказала людина, яка почувается господарем у цій ситуації і в цьому приміщенні.

5. Обговорення та рефлексія участі у занятті.

Тема 9. Я – сьогодні. Я – завтра.

Мета: визначення актуальних життєвих цілей, цінностей та майбутніх.

1. Вправа на розігрів. Наприклад, можна використати вправу «Ти уявляєш...». Кожен із учасників по черзі звертається до сусіда та з почуттям радості від зустрічі вимовляє: «Привіт, (ім'я), ти уявляєш...» і закінчує фразу, розповідаючи щось смішне, цікаве.

2. Вправа «Відповіді за іншого» спрямовує увагу учасників групи до цінностей та прагнень інших людей. Учасники відповідають на питання, але не так як вони вважають, а так, як відповів би сусід праворуч. Орієнтовні питання: Чим тобі найбільше подобається займатись? Яке твоє хобі, уподобання? Які риси найбільше цінуєш в людях? Чого ти хочеш досягти у найближчі 5 років?

При обговоренні необхідно порівняти відповіді, скільки було співпадінь.

3. Вправа «Актуальні та майбутні цінності». Перед початком вправи ведучий повідомляє наступну інформацію: наші сьогоднішні цілі, цінності, настановлення, не кінцеві, вони є підґрунтям для виникнення нових. Завдання полягає в тому, що учні складають список того, що у їхньому житті втрачає свою значущість, проте ще не зовсім втратило своєї актуальності. Потім необхідно скласти другий список, в якому записати те, що в їхньому житті з'являється нового, але ще не стало повноцінною метою.

З другого списку учасники обирають твердження, яке їх найбільше зацікавило, міркують над тим, на скільки він важливий, як вплине на подальше життя, тощо. В обговоренні необхідно звернути увагу на наступне:

чи допомогло виконання вправи краще усвідомити власне майбутнє, чи варті нові цілі того, щоб прикладати зусилля для їх реалізації.

4. Вправа «Свобода» спрямована на формування більш чіткого уявлення про власні цінності та їх усвідомлення. Учасники уявляють, що за допомогою чарівної таблетки вони стали вільними від усіх перешкод та можуть цілий тиждень робити абсолютно все, що захочеться.

Після вправи проводиться обговорення: що кожен відчував в ситуації повної свободи, що із уявлюваного могли б робити і без чарівної таблетки.

5. Вправа «Загальний малюнок». Учасникам пропонується разом намалювати малюнок на будь-яку тему, при цьому спілкуватися тільки за допомогою міміки, жестів. По завершенні продемонструвати малюнок.

6. Обговорення та рефлексія.

Тема 10. Мета – засіб.

Мета: усвідомлення учасниками власних можливостей та засобів досягнення цілей.

1. Вправа на розігрів «Валіза». Один із підлітків виходить з приміщення, інші починають «збирати йому у дорогу валізу», у яку складають позитивні якості, котрі група особливо цінує у цій людині; те, що допоможе їй під час спілкування із іншими. Але учаснику, котрий «від'їжджає» й обов'язково нагадують, що буде «заважати йому у дорозі»: ті негативні якості, яких йому треба позбутись, аби життя його покращилось.

Потім тому, хто «від'їжджає» й хто увесь цей час знаходився поза приміщенням, у якому відбувається тренінг, зачитують та передають увесь список корисних порад. Потім процедура повторюється для наступного члена групи доти, допоки усі підлітки не отримають свою «валізу».

2. Вправа «Складові щасливого життя» допомагає сформувати бачення учасниками власних можливостей і конкретних дій для успішної самореалізації, сформувати навички прогнозування й планування майбутнього. Тренер пропонує учасникам спільно визначити, що саме є складовими життєвого успіху й щастя, та без чого вони неможливі. Усі

пропозиції учасників записуються на дошці. Потім ведучий пропонує обговорити і об'єднати близькі за змістом пропозиції, таким чином утворюючи список із шести складових (цінностей): здоров'я, сім'я, друзі, освіта, робота, творчість.

Учасники об'єднуються у три підгрупи, кожна з яких отримує по 2 аркуші різного кольору. На аркушах вгорі написано по одній із складових щасливого життя. Завдання учасників полягає у тому, щоб написати на одній половинці аркуша, якою має бути ця складова, аби життя було щасливим, та які її особливості й характеристики. Після цього, учасники по колу обмінюються аркушами. Наступне завдання: на другій половині аркуша, навпроти уже написаних якостей та особливостей складової, написати дії, що необхідні для реалізації цих особливостей.

3. Вправа «Побажання».

Кожен із учасників висловлює одне одному побажання. Побажання має бути коротким, бажано у одне слово. Ви кидаєте один одному м'яч й одночасно висловлюєте побажання. Той, кому кинули м'яч, у свою чергу, кидає його наступному. Будемо уважними, щоб м'яч побував в кожного й ніхто не залишився без бажань.

5.Зворотний зв'язок, обговорення заняття.

Тема 11. Я – володар свого життя.

Мета: сформувати у підлітків позитивне настановлення на майбутнє.

1. Вправа на розігрів «Скульптура». Учасникам пропонується об'єднатися в малі групи й створити скульптуру їхньої групи. На виконання завдання 10 хвилин. При обговоренні тренер робить акцент на відчуттях учасників.

2. Вправа «Дерево мого життя» спрямована на усвідомлення учасниками власних можливостей, їхніх взаємозв'язків зі здібностями. В довільній формі учасники називають важливі, на їхній погляд, речі в житті, які варті затрат часу, сили, інших ресурсів. Усе це записується на дошці, а саме - на кроні символічного дерева.

Після того, як всі варіанти вичерпано, тренер наголошує на тому, що така пишна крона не може існувати без не менш сильної та могутньої кореневої системи – наших здібностей і можливостей. В тому ж режимі записуються пропозиції учасників стосовно здібностей, вмінь, особливостей характеру (наполегливості й усвідомлення себе, цілеспрямованості та вміння спілкуватись тощо), необхідних для реалізації інтересів.

3. Вправа «Одне слово». Учасникам пропонується одним словом висловити свої враження від заняття.

4. Обговорення та рефлексія.

Тема 12. Підведення підсумків.

Мета: обговорення результатів тренінгових занять, отримання зворотного зв'язку про заняття, підведення підсумків роботи групи та закріплення знань про цінності й особистісні смисли.

1. Вправа на розігрів: в двох шеренгах, за командою ведучого, рухатись назустріч й невербально привітати один одного. Після кожного контакту посунути чергу на один крок вперед. В кожній новій спробі використовувати нову форму привітання.

2. Вправа «Що я отримав?».

Кожен з учасників зосереджується на тому, що отримав в цій груповій роботі, який є найважливіший досвід для нього, як саме він допоможе долати можливі труднощі в професійній діяльності й повсякденному житті. Потрібно закрити очі, зосередитися на стільки часу, на скільки потрібно, щоб знайти відповіді на такі питання. Кожен учасник по черзі виходить в центр кола й кладе попередньо вибрану стрічку, називаючи те, що він бере з роботи у групі.

3. Вправа «Валіза».

Ведучий розпочинає вправу зі слів, що спільна робота підходить до кінця. Проте перед тим, як розлучатись, я попрошу Вас зібрати валізу для кожного учасника. Так як ми працювали разом, то валізу пакуватимемо теж разом. Вміст її буде незвичайним й особливим. Ми покладемо туди те, що

допомагає кожному із нас в житті під час самовизначення та прийняття рішень, здійснення життєвих виборів. Тож, валізу наповнюватимемо цінностями й смислами. Валізу буде пакувати уся група, крім людини, якій її вручатимуть. Правила пакування валізи: кожна цінність й смисл вкладатиметься лише із дозволу усієї групи; класти можна лише ці цінності, які проявлялися у групі.

4. Прощання учасників «Червона доріжка».

Учасники будують межі червоної доріжки. Завдання: ступаючи на червону доріжку, кожен учасник повинен представити себе (уявивши себе в тій якості, якої він мріє досягнути через певний час), назвати, чого зумів досягти та розповісти про внутрішні відчуття й зовнішній вигляд й пройти по доріжці таким чином, як йому хочеться, насолоджуючись вітаннями та спалахами фотокамер (потрібно мати фотоапарат й «журналіста») й оплесками присутніх (інших учасників групи). Зворотний зв'язок, обійми і прощання учасників.

На завершальному занятті доцільно провести бесіду, спрямовану на рефлексивне усвідомлення підлітками змін, що відбулися в результаті реалізації психолого-педагогічної програми.

Отже, необхідність гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, дозволяє стверджувати наступне: по-перше, необхідно супроводжувати та стимулювати формування компонентів ціннісно-мотиваційної сфери засобами активного соціально-психологічного навчання; по-друге, з підходів до психолого-педагогічної роботи в сфері особистісних цінностей і смислів необхідно враховувати психологічні умови формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, а саме механізми ідентифікації, інтеріоризації та інтерналізації. Впровадження розробленої програми у практику сприятиме розвитку структурних компонентів ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, усвідомленню системи цінностей, формуванню оцінного ставлення до значущих об'єктів, активізації процесів самопізнання, реалізації та

відображенню цінностей у поведінці, розширенню власних уявлень про поняття «цінності» та «сенси».

Висновки до розділу 2

Для діагностики особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій, використано тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б. Круглова, методику дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптовану дослідником В. Карандашевим), методику «Ціннісний спектр» (ЦС) Д. Леонтьєва та методику «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової. За допомогою цих методик було досліджено особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків за пізнавальним, емоційним та мотиваційним компонентами.

Аналіз результатів за пізнавальним компонентом ціннісно-мотиваційної сфери підлітків дозволив виявити, що ціннісні уявлення підлітків та декларовані цінності підлітків характеризуються низкою особливостей: більшість цінностей відносяться до цінностей спілкування («життєрадісність»: молодші підлітки – 6,73; середні підлітки – 6,01; старші підлітки – 6,66; «вихованість»: молодші підлітки – 5,57; середні підлітки – 5,73; старші підлітки – 5,31; «чесність»: молодші підлітки – 7,17; середні – 7,73; «доброта»: молодші підлітки – 4,68; середні підлітки – 4,49; старші – 4,62); містить цінності, що обумовлені віковими особливостями («самостійність»: середні підлітки – 4,56; старші підлітки – 4,49; «конформність»: молодші – 4,61; середні підлітки – 4,54; старші – 4,49); включає цінності, які зумовлені воєнними діями в Україні («безпека»: молодші підлітки – 4,52). Вказані цінності відображують актуальні потреби підліткового віку у спілкуванні, емансипації та інші, але проявляються на когнітивному рівні.

Результати проведеного дослідження за емоційним компонентом ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, дозволили встановити, що найбільш вираженою є група конкретних цінностей («здоров'я»: молодші підлітки – 3,23; середні – 4,44; старші – 4,49; «щасливе сімейне життя»: молодші підлітки – 6,87; середні – 5,28; «наявність гарних та вірних друзів»: молодші – 6,87; середні підлітки – 6,09; старші – 5,39) й група цінностей особистого життя («щасливе сімейне життя» та «наявність гарних та вірних друзів» та «кохання»: старші підлітки – 6,33). Стан суб'єктивної смислової реальності включає категорії «добро»: молодші підлітки – 6,13; середні – 5,6; старші підлітки – 5,54; «смысл»: середні підлітки – 4,32; старші – 4,67; «справедливість»: молодші підлітки – 4,4; «унікальність»: старші підлітки – 4,39; «цілісність»: середні підлітки – 4,24; «істина»: молодші підлітки – 4,27. Вказане є відображенням вікових змін в особистості підлітка, які пов'язані з розвитком рефлексії, зміною часової перспективи й становленням ідентичності.

Дослідження мотиваційного компоненту ціннісно-мотиваційної сфери підлітків показало, що значимими є цінності, які проявляються на рівні поведінки: цінності саморозвитку («пізнання нового»: молодші підлітки – 3,65; середні підлітки – 4,15; старші підлітки – 4,08), самоствердження («визнання та повага людей»: молодші – 4,05; середні підлітки – 3,67; «самостійність»: старші підлітки – 2,29), гедоністичні («приємний відпочинок»: молодші підлітки – 4,05; середні підлітки – 3,86; старші – 4,26; «гедонізм»: середні – 2,73; старші підлітки – 2,12) та альтруїстичні («допомога та милосердя»: старші підлітки – 4,82), цінності спілкування («універсалізм»: молодші – 2,47; середні підлітки – 2,43; «добродота»: молодші – 2,35; старші підлітки – 2,12), пошук нового та отримання гострих відчуттів («стимуляція»: молодші підлітки – 2,42; середні – 2,69; старші – 2,39). Виявлено типові потреби підлітків в встановленні соціальних контактів, самостійності, та прагненням переживання гострих відчуттів і насолоди.

Виявлено рівні сформованості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій. Зроблено висновок про переважання репродуктивного рівня (56%), що свідчить про доцільність розробки психолого-педагогічних заходів її формування.

Обґрунтовано тренінгову програму формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій. Визначено її структурну, змістовну та організаційну цілісність, котру забезпечує комплекс заходів: групові заняття (міні-лекції та групові дискусії, рольові ігри й психодраматичні вправи, техніка «мозкового штурму» і творчі домашні завдання). Доведено важливість її використання для розвитку ціннісно-мотиваційної сфери сучасних підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій.

ВИСНОВКИ

Обґрунтування та емпіричне вивчення психологічних особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, дали змогу зробити такі висновки.

1. Визначено основні теоретичні підходи до вивчення ціннісно-мотиваційної сфери особистості у психологічній науці. Проведений аналіз дозволив виокремити різні підходи щодо тлумачення ціннісно-мотиваційної сфери та її компонентів у психологічних напрямках: психоаналіз, гуманістична та екзистенційна психологія, вітчизняна школа психології. Ціннісно-мотиваційна сфера виступає інтегральним компонентом структури особистості, визначає характер відношення до себе, до інших людей і до світу у цілому, характер спілкування, оцінку та способи поведінки, як в актуальній ситуації, так і в довгостроковій життєвій перспективі. Ціннісно-мотиваційну сферу підлітків визначено як психічне утворення, що ґрунтується на системі цінностей, мотивів та особистісних смислів. Структура ціннісно-мотиваційної сфери представлена пізнавальним (містить бачення світу, образ бажаного, знання про цінності та знання-цінності), емоційним (оцінне судження людини, яке проявляється у симпатії або ж антипатії по відношенню до значимих об'єктів), мотиваційним (проявляється як спонукування до дії по відношенню до об'єкта, що має особистісний сенс та ціннісну значущість) компонентами.

2. Охарактеризовано ціннісно-мотиваційну сферу особистості підлітка як психологічний феномен, визначено соціально-психологічні чинники її становлення та формування. Визначено психологічні особливості розвитку ціннісно-мотиваційної сфери особистості у підлітковому віці: формальні (відносна диференційованість складових, упорядкованість та структурованість, кристалізація генералізованих смислів); змістовні (децентрація, вербалізація смислів, нерівномірність); динамічні

(нестабільність, рефлексивність, а також дисгармонійність). Розглянуто вікові особливості розвитку ціннісно-мотиваційної сфери сучасного підлітка: рефлексивні механізми (переосмислення власної зовнішності, відносин з іншими людьми, соціально-рольове експериментування); перетворення та розвиток пізнавальної сфери; зміни мотиваційної сфери (зміна ієрархії мотивів у підлітковому віці). Аналіз поглядів дослідників на шляхи й механізми формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків виявив такі їх особливості: інтеріоризація цінностей, перетворення особистості, будування ієрархії цінностей; операційні, цільові та мотиваційні компоненти; визначення спрямованості, корекція поведінки; забезпечення психологічних та методичних умов. Формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків відбувається у єдності трьох психологічних механізмів: інтеріоризації, ідентифікації та інтерналізації. Із їхньою допомогою підліток сприймає цінність, привласнює її, перетворюючи у власну, й будучи засвоєною та транслює через дії, поведінку в вигляді ціннісно-сміслових й мотиваційних утворень.

3. Емпірично досліджено особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні. Для діагностики особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, використано тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), у модифікації Б. Круглова, методику дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптовану дослідником В. Карандашевим), методику «Ціннісний спектр» (ЦС) Д. Леонтєва та методику «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С. Бубнової. За допомогою цих методик було досліджено особливості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків за пізнавальним, емоційним та мотиваційним компонентами.

Аналіз результатів за пізнавальним компонентом ціннісно-мотиваційної сфери підлітків дозволив виявити, що ціннісні уявлення підлітків та декларовані цінності підлітків характеризуються низкою

особливостей: більшість цінностей відносяться до цінностей спілкування («життєрадісність»: молодші підлітки – 6,73; середні підлітки – 6,01; старші підлітки – 6,66; «вихованість»: молодші підлітки – 5,57; середні підлітки – 5,73; старші підлітки – 5,31; «чесність»: молодші підлітки – 7,17; середні – 7,73; «доброта»: молодші підлітки – 4,68; середні підлітки – 4,49; старші – 4,62); містить цінності, що обумовлені віковими особливостями («самостійність»: середні підлітки – 4,56; старші підлітки – 4,49; «конформність»: молодші – 4,61; середні підлітки – 4,54; старші – 4,49); включає цінності, які зумовлені воєнними діями в Україні («безпека»: молодші підлітки – 4,52). Вказані цінності відображують актуальні потреби підліткового віку в спілкуванні й емансипації та інші, але проявляються на когнітивному рівні.

Результати проведеного дослідження за емоційним компонентом ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, дозволили встановити, що найбільш вираженою є група конкретних цінностей («здоров'я»: молодші підлітки – 3,23; середні – 4,44; старші – 4,49; «щасливе сімейне життя»: молодші підлітки – 6,87; середні – 5,28; «наявність гарних та вірних друзів»: молодші – 6,87; середні підлітки – 6,09; старші – 5,39) й група цінностей особистого життя («щасливе сімейне життя» й «наявність гарних та вірних друзів», «кохання»: старші підлітки – 6,33). Стан суб'єктивної смислової реальності включає категорії «добро»: молодші підлітки – 6,13; середні – 5,6; старші підлітки – 5,54; «смысл»: середні підлітки – 4,32; старші – 4,67; «справедливість»: молодші підлітки – 4,4; «унікальність»: старші підлітки – 4,39; «цілісність»: середні підлітки – 4,24; «істина»: молодші підлітки – 4,27. Вказане є відображенням вікових змін в особистості підлітка, які пов'язані з розвитком рефлексії, зміною часової перспективи й становленням ідентичності.

Дослідження мотиваційного компоненту ціннісно-мотиваційної сфери підлітків показало, що значимими є цінності, які проявляються на рівні поведінки: цінності саморозвитку («пізнання нового»: молодші підлітки –

3,65; середні підлітки – 4,15; старші підлітки – 4,08), самоствердження («визнання та повага людей»: молодші – 4,05; середні підлітки – 3,67; «самостійність»: старші підлітки – 2,29), гедоністичні («приємний відпочинок»: молодші підлітки – 4,05; середні підлітки – 3,86; старші – 4,26; «гедонізм»: середні – 2,73; старші підлітки – 2,12) та альтруїстичні («допомога та милосердя»: старші підлітки – 4,82), цінності спілкування («універсалізм»: молодші – 2,47; середні підлітки – 2,43; «доброта»: молодші – 2,35; старші підлітки – 2,12), пошук нового та отримання гострих відчуттів («стимуляція»: молодші підлітки – 2,42; середні – 2,69; старші – 2,39). Виявлено типові потреби підлітків в встановленні соціальних контактів та самостійності, а також прагненням переживання гострих відчуттів й насолоди.

Виявлено рівні сформованості ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні. Зроблено висновок про переважання репродуктивного рівня (56%), що свідчить про доцільність розробки психолого-педагогічних заходів її формування.

4. Обґрунтовано шляхи та засоби гармонізації ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, зокрема тренінгову програму. Теоретичним підґрунтям програми є положення особистісно-орієнтованого підходу, принципи духовного розвитку особистості, положення про механізми формування ціннісно-мотиваційної сфери підлітків. Визначено її структурну, змістовну та організаційну цілісність, що забезпечує комплекс заходів: групові заняття (міні-лекції й групові дискусії, рольові ігри та психодраматичні вправи й техніка «мозкового штурму»), творчі домашні завдання. Доведено важливість її використання для розвитку ціннісно-мотиваційної сфери сучасних підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні. Прогнозовано, що практичне упровадження корекційно-розвивальної програми дасть змогу забезпечити розвиток ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі виїхали за кордон внаслідок воєнних дій в Україні, та її

окремих компонентів, розвиток у підлітків усвідомлення власної системи цінностей, формування оцінного ставлення до значущих об'єктів, активізацію процесів самопізнання і саморозвитку, розширення уявлень про поняття «цінності», «мотиви» і «сенси».

Перспективним є подальше вивчення особливостей ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, котрі після початку воєнних дій залишилися в Україні, у порівнянні з ціннісно-мотиваційною сферою підлітків, котрі виїхали за кордон.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Антоненко Т. Ціннісно-сміслова сфера особистості : теоретичний аспект. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2004. № 1. С. 37-43.
2. Антонова Н. О. Ціннісні орієнтації у системі особистісних якостей підлітків: автореф. дис. канд. психол. наук. Київ, 2013. 20 с.
3. Бадюл О.С. Трансформація ціннісних установок особистості в освітньому процесі : автореф. дис. канд. філос. наук. Одеса, 2010. 20 с.
4. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир : Рута, 2008. 232 с.
5. Балл Г.О. Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки. *Психологія і особистість*. 2015. № 2 (8). Ч. 1. С. 6-22.
6. Бедлінський О.І. Проблема періодизації підліткового віку в сучасному суспільстві. *Практична психологія та соціальна робота*. 2011. № 2. С. 49-54.
7. Бех І. Ціннісна сфера сучасної людини в контексті пріоритетів виховного процесу. *Шлях освіти*. 2010. №4 (58). С. 8-9.
8. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2012. № 2. С. 49-57.
9. Бреусенко О.А. Динаміка ціннісно-сміислової сфери особистості в умовах екзистенціальної кризи : автореф. дис. канд. психол. наук. Київ, 2010. 20 с.
10. Бриндзак С.В., Комар Т. В., Руденок А.І. Характеристика ціннісно-мотиваційної сфери підлітків як психологічного феномену. *ГАБІТУС : науковий журнал з соціології та психології*. 2022. № 43. С.199-212.
11. Булах І.С. Ціннісні орієнтації в контексті особистісної позиції сучасного підлітка. *Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2009. № 1. С. 115-131.

12. Варій М.Й. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
13. Вишневецький О. Природа цінностей виховання. *Педагогічна думка*. 2006. № 2. С. 11–22
14. Виштеюнас Г.В. Формування особистості сучасного підлітка. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. №4. С. 21-22.
15. Вікова та педагогічна психологія / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
16. Вілюжаніна Т. А. Динаміка ціннісно-сміслової сфери особистості в процесі професійного становлення майбутніх психологів : автореф. дис. канд. психол. наук. Київ, 2016. 20 с.
17. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: монографія. Луцьк : Вежа, 2013. 220 с.
18. Волошина Н. В. Дослідження комунікативної компетентності осіб підліткового віку. *Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка*. Київ : КНУ, 2012. № 14. С. 38-40.
19. Галян І.М. Соціокультурні виміри ціннісно-сміслових настанов особистості. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського*. Психол. науки. 2013. №. 2, Вип. 10. С. 79-83.
20. Галян І.М. Психодіагностика : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2011. 464 с.
21. Гольдштейн А., Хомик В. Тренінг умінь спілкування : як допомогти проблемним підліткам. Київ : Либідь, 2003. 520 с.
22. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2002. 186 с.
23. Джонсон Девід В. Соціальна психологія : тренінг міжособистісного спілкування. Київ : Академія, 2003. 288 с.
24. Долинська Л.В., Пенькова О.І. Вплив сімейних ціннісних орієнтацій на становлення процесу самовдосконалення підлітків. *Науковий часопис*

- НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. 2013. Вип. 42. С. 101-108.*
25. Дьяур Г. Духовні цінності як характерні індикатори особистості. *Рідна школа. 2016. № 10. С. 24-26.*
26. Єрмакова С.С. Аксіологія від А до Я в початковій школі : навчальний посібник. Одеса : ПНЦ АПН України, 2003. 196 с.
27. Жуков В.В. Тренінг для підлітків 13-17 років : метод, розробка. *Практична психологія та соціальна робота. 2011. № 9. С. 28-31.*
28. Журавльова Л.П. Вплив емпатії на розвиток ціннісно-сислової сфери старшокласників з різною професійною спрямованістю. *Наука і освіта. 2019. № 6. С. 197-201.*
29. Занюк С.С. Психологія мотивації : навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 304с.
30. Ігнатенко П.Р. Аксіологія виховання: від термінології до постановки проблем. *Педагогіка і психологія. 2007. №1. С. 118–123.*
31. Казанжи М.Й. Особливості ціннісних орієнтацій осіб на етапі трансформаційних перетворень у суспільстві. *Психологічні перспективи. 2010. Вип. 16. С. 64-74.*
32. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості : монографія. Київ : Міжнар. фінансова агенція, 1998. 220 с.
33. Кисляк О. П., Нагорна І.І. Діагностика Я-концепції. *Практична психологія та соціальна робота. 2016. № 1. С. 11-14.*
34. Кіреєва У. Психологічний аналіз Я-концепції підлітків у контексті самосвідомості. *Психологія і суспільство. 2010. № 1. С. 120-130.*
35. Коберник Л.О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості підлітка. *Наука і освіта. 2018. № 4/5. С. 28-33.*
36. Колонькова О. Шлях до гармонії: тренінг для сучасних підлітків. *Шкільний світ. 2014. № 42. С. 4-6.*
37. Корольчук М.С., Осьодло В.І. Психодіагностика : навчальний посібник. Київ : Ельга, Ніка-центр, 2014. 400 с.

38. Костюков С. Історична генеза поняття «цінність» у філософії. *Вища освіта України*. 2002. № 4. С. 24-31.
39. Крайг Г. Психологія розвитку. Київ : Либідь, 2003. 748 с.
40. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції : навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2006. 384с.
41. Кутієнко В.П. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2005. 128 с.
42. Кучер Г. Розвиток і становлення ціннісної сфери в підлітковому віці. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка*. Сер. Педагогіка. 2005. № 7. С. 145-149.
43. Кучеренко С.В. Цінності і смисли: адаптаційна класифікація особистостей. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 92–101.
44. Лавріненко В.А. Психологічні особливості становлення смислової сфери підлітків. *Психологія і особистість*. 2013. № 1 (3). – С. 59-74.
45. Лазарук А. Ф. Цінності людини в науково-психологічному осмисленні. *Психологія і суспільство*. 2003. №2. С. 19-37.
46. Легун О. Сенс, сенсотворення, сенсожиттєві стратегії як динамічні характеристики особистості. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*. 2011. № 2. С. 277-281.
47. Легун О.М. Роль цінностей і ціннісних орієнтацій у розвитку особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. Т. XII, ч. 4. Київ, 2010. С. 241–248.
48. Леонтьєв Д.А. Психология смысла : природа, структура и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2003. 487 с.
49. Макклеланд Д. Мотивация человека. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 672 с.
50. Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. Психологія особистості: підруч. Київ : КММ, 2007. 296 с.

- 51.Мандель Б.Р. Психология развития. Москва-Берлин : Директ-Медиа, 2015. 743 с.
- 52.Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 352 с.
- 53.Мельниченко Я. Становлення у підлітків самосвідомості. *Шкільний світ*. 2006. № 45. С. 6-9.
- 54.Монастиршин К.О. Умови і фактори формування міжособистісних стосунків у школярів. *Проблеми гуманітарних наук*. Дрогобич : Вимір, 2012. Вип. 9. С. 88–98.
- 55.Москаленко А. Т., Сержантов В. Ф. Сенс життя і особистість : підруч. Київ : КММ, 1989. 205 с.
- 56.Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. Київ : Центр навч. літератури, 2005. 624 с.
- 57.Москаленко В.В., Романова В.Г. Особливості структури міжособистісних стосунків в уявленнях підлітків. *Психологія : збірник наукових праць НПУ ім. М. Драгоманова*. Вип. 14. К. : НПУ, 2011. С. 138–153.
- 58.Москаленко О.В. Структурні компоненти ціннісно-сислової сфери особистості. *Вісник НТУ «КПІ»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2013. № 1 (37). С. 91-98.
- 59.Москвіна В.В. Ціннісно-сислові установки як фактор регуляції індивідуального інтелекту : автореф. дис. канд. психол. наук. Київ, 2004. 22 с.
- 60.Носов О. Гуманістичні цінності. *Рідна школа*. 2007. №11. С. 25-27.
- 61.Огнев'юк В.О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект) : автореф. дис. д-ра філос. наук. Київ, 2003. 36 с.
- 62.Оллпорт Г. Личность в психологии. Москва : КСП+, 1998. 345 с.
- 63.Омельченко Ж. Формування в учнів загальнолюдських цінностей. *Рідна школа*. 2009. № 10. С. 15–17.

- 64.Онищенко Г.І., Гурлева Т. С. Ціннісно-сміслові орієнтири сучасної молоді: особливості, умови і психологічна допомога. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2011. Т. XIII, ч. 4. С. 253 – 259.
- 65.Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2-х кн. Кн.1: Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ : Либідь, 2004. 574 с.
- 66.Осика О. В. Індивідуальна психологія А. Адлера в психокорекційній роботі. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № (23). URL : <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2014-23.%p>
- 67.Основи психології : підручник / за ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. К. : Либідь, 2002. 632 с.
- 68.Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. Київ : Кондор, 2011. 468 с.
- 69.Павелків Р.В. Ціннісна система як критерій особистісного виміру. *Українська психологія: сучасний потенціал*. Київ : ГІК, 1996. С. 23–31.
- 70.Панченко Л.М. Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства : автореф. дис. канд. філос. наук. Київ, 2013. 20 с.
- 71.Панченко Л.М. Цінності освіти в контексті глобалізації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Київ : НПУ імені М. Драгоманова, 2007. № 15 (28). С. 158-163.
- 72.Пелех Ю.В. Ціннісно-смісловий концепт професійної підготовки майбутнього педагога : монографія. Рівне : Теніс, 2009. 400 с.
- 73.Пенькова О.І. Проблема особистості: ціннісний аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». Вип. 2. Том 1. 2016. С. 114-119.
- 74.Подшивайлов Ф. М., Сергєєнкова О. П. Мотиваційна сфера особистості : діагностично-розвивальний путівник : методичні рекомендації. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2015. 55 с.

75. Помиткін Є.О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2005. 280 с.
76. Попов В.Д. Особистісно-орієнтований психолого-педагогічний супровід процесу формування моральної спрямованості молодшого підлітка. *Педагогіка та психологія*. Харків, 2015. № 50. С. 48-55.
77. Психологія самосвідомості : історія, сучасний стан та перспективи дослідження / за ред. С.Д. Максименка, М.Й. Боришевського. Київ : Логос, 1999. 224 с.
78. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи : монографія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 380 с.
79. Рогозов Р. Дослідження особливостей розвитку міжособистісних стосунків у підлітковому віці. *Вісник ХДПУ ім. Г. Сковороди №9. Психологія*. Харків : ХДПУ, 2009. Вип. 3. С. 148-153.
80. Роджерс К. Взгляд на психотерапію. Становление человека. Москва : Прогресс, 1994. 480 с.
81. Романенко Ю. Моделі смислоутворення в соціальних системах : психофакторальний аспект. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 97-106.
82. Романюк Л.В. Психологія становлення цінностей особистості : автореф. дис. докт. психол. наук. Київ, 2014. 48 с.
83. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. Київ : Либідь, 1998. 992 с.
84. Русинка І. І. Психологія : навчальний посібник. Київ : Знання, 2007. 367 с.
85. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : підручник. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.
86. Серый А.В., Яницкий М.С. Ценностно-смысловая сфера личности. Кемерово : Кемеровский государственный университет, 1999. 92 с.
87. Сошина Ю.М. Аналіз поглядів на ціннісно-сміслову сферу особистості. *Особистість: проблеми та перспективи* : зб. наук. праць. Кривий Ріг: КФ ЗНУ, 2011. С. 33-35.

88. Сошина Ю.М. Особливості ціннісно-сміслової сфери особистості підлітка. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія № 12. Психологічні науки. Київ : НПУ, 2013. № 41 (65). С. 101-106.
89. Сошина Ю.М. Соціально-психологічний тренінг як засіб формування ціннісно-сміслових настановлень. *Науковий вісник ХДУ*. Серія «Психологічні науки». Херсон, 2014. Вип. 1. С. 74-78.
90. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 860с.
91. Цінності, соціальні цінності, ціннісні орієнтації : діагностичні методики. Методичні рекомендації / уклад. Р.В. Костенко. Одеса : ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2005. 64 с.
92. Шайгородський Ю. Ціннісні орієнтації особистості: формалізована модель цілісного, багатоаспектного аналізу. *Соціальна психологія*. 2010. № 1. С. 94-106.
93. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
94. Шевченко Н.Ф., Сошина Ю.М. Формування ціннісно-сміслових настановлень: практичний вимір : науково-практичний посібник. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2015. 102 с.
95. Що турбує дітей в умовах воєнного стану: результати дослідження. URL : <https://internetua.com/sxo-turbuye-ditei-v-umovah-voyennogo-stanu-rezultati-doslidjennya>.
96. Ярошенко А.О. Ціннісний дискурс освіти : монографія. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. 156 с.
97. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції : активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. – 679 с.
98. Adler A. What life should mean to you. London: George Allen and Unwin, 1980. 300 p.

- 99.Schwartz S.H., Bilsky W. Values and personality. *European Journal of Personality*. 1994. Vol. 8. P. 163-18.